

Q U E E S T E 24

2017 / 2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Queeste

Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Redactie/Editors

Frank Brandsma (Universiteit Utrecht)

Bram Caers (Universiteit Antwerpen/Koninklijke Bibliotheek Brussel)

Elisabeth de Bruijn (Universiteit Antwerpen)

Alisa van de Haar (Rijksuniversiteit Groningen)

Geert van Iersel (Fontys Lerarenopleiding Tilburg)

Kees Schepers (Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap)

Dirk Schoenaers (University Colleges Leuven Limburg)

Redactiesecretariaat/Secretariat

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Recensiecoördinatoren/Book review coordinators

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Elisabeth de Bruijn, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D. 118, B-2000 Antwerpen, België

elisabeth.debruijn@uantwerpen.be

Redactieraad/Editorial board: Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Adrian Armstrong (University of London), André Bouwman (Universiteit Leiden), Herman Brinkman (Huygens ING, Den Haag), Godfried Croenen (University of Liverpool), Carla Dauven-van Knippenberg (Universiteit van Amsterdam), W.P. Gerritsen (Universiteit Leiden), Hermina Joldersma (University of Calgary), Orlanda S.H. Lie (Universiteit Utrecht), Thom Mertens (Universiteit Antwerpen), Johan Oosterman (Radboud Universiteit Nijmegen), Dieuwke van der Poel (Universiteit Utrecht), Bart Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen), Remco Sleiderink (KU Leuven Campus Brussel), Helmut Tervooren (Universität Duisburg-Essen), Paul Wackers (Universiteit Utrecht), Geert Warnar (Universiteit Leiden), Frank Willaert (Universiteit Antwerpen)

Abonnementen

Regulier €36,-; studenten en AIO's €25,-; instellingen €48,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €7,- verzendkosten in rekening gebracht. Een jaargang telt 2 nummers en ca. 96 blz. per nummer.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

telefoon 035-6859856, telefax 035-6836557, e-mail info@verloren.

Bankrekening NL44INGB0004489940 (BIC INGBNL2A)

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Auteursrechten

Met uitzondering van de samenvattingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *With the exception of the summaries no part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

‘Doctrina dats leringhe’*

Publiek en gebruik van de Dietsche doctrinale

RENÉE GABRIËL

Wie in de late middeleeuwen op zoek ging naar een veelomvattend leerboek in de Nederlandse taal, had grote kans met de *Dietsche doctrinale* thuis te komen. Deze volkstalige versie van Albertanus van Brescia’s *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae* (1238) werd in 1345 in Antwerpen voltooid en moet daarna gedurende anderhalve eeuw in de hele Nederlanden en het Nederduitse taalgebied zeer populair geweest zijn. Van de *Dietsche doctrinale* zijn tien complete handschriften bewaard gebleven en fragmenten van nog eens twintig handschriften.¹ Daarnaast zijn er twee exemplaren van een druk uit 1489 en twee Duitse berijmde vertalingen overgeleverd. De tekst stond bovendien model voor een Duitse prozavertaling van de hand van Erhart Groß, die een grote verspreiding in druk kende.² De *Dietsche doctrinale* is anoniem overgeleverd, maar zeventiende-eeuwse historici schrijven het werk op basis van oude kronieken toe aan Jan de Clerck, tegenwoordig bekend als Jan van Boendale.³ Terwijl wij de naam Boendale vooral associëren met de *Lekenspiegel* of de *Brabantsche yeeften*, wordt in deze kronieken de *Dietsche doctrinale* als zijn belangrijkste wapenfeit genoemd.

* Dit artikel komt voort uit mijn promotieonderzoek aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Mijn dank gaat uit naar Herman Brinkman, Hans Kienhorst en Johan Oosterman voor hun waardevolle commentaar op eerdere versies van dit stuk, Suzan Folkerts en de anonieme referenten van Queeste voor hun leerzame feedback en de medewerkers van de verschillende bibliotheken (in het bijzonder Ann Kelders en Ed van der Vlist) voor hun hulpvaardigheid. Miko Flohr en Ad Poiters ben ik zeer dankbaar omdat ze over aspecten van het onderzoek met mij mee wilden denken.

1 Van der Vlist 1995 en Riedel-Bierschwale 2009, 120-127. Het gaat in totaal om 22 fragmenten. Daarvan zijn Gent, Universiteitsbibliotheek (UB), hs. 1636 en Gent, UB, hs. 2210 afkomstig van dezelfde codex, evenals Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (SBB-PK), Ms. germ. fol. 757, 14-15 en Londen, British Library (BL), ms. Add. 34.392, XV, Bl. 55. Olim Gent, Napoleon de Pauw heb ik hierbij niet meegerekend.

2 Riedel-Bierschwale 2009 en Lievens 1960. Anders dan deze auteurs veronderstellen, gaat de prozavertaling van Groß niet direct terug op het Middelnederlands, maar op de berijmde Middelnederduitse vertaling (Gabriël 2011, 211).

3 Op het schutblad van het zogenaamde ‘handschrift-Kluit’ (Leiden, Universiteitsbibliotheek (UB), hs. Ltk. 1019, ca. 1425) lezen we: ‘Anno 1351 sterf Jean de Clerck, secretaris van Antwerpen, die den duytsen doctrinael hadde gemaect. In Chronico. Rhythmico parvo. Volgens De Vreese is de notitie geschreven door Johannes Gervatius, de zeventiende-eeuwse bezitter van het handschrift. Deze Gervatius, niet te verwarren met zijn vader Johannes, was van 1623 tot 1666 stadssecretaris te Antwerpen (De Vreese 1894, 157-158). Ook Andries van Valckenisse (1630-1701) vermeldt het gegeven in zijn *Annales rerum Antwerpiensium* (Brussel, Koninklijke Bibliotheek (KB), hs. 18724-18732), hij spreekt echter over Jan Deckers: ‘Anno 1351 stierf Jan Deckers secretaris van Antwerpen die den duytsen doctrinael maecte ende veel andere schoone boecken’ (Prims 1936, 402). Valckenisse baseerde zich op een kroniek die door Prims omschreven wordt als ‘het boek van juffrouw Francken’. De datering van deze kroniek is onbekend, maar delen eruit stemmen overeen met de familiechroniek van de Halmales die in de vijftiende eeuw werd aangelegd (Prims 1936, 398, 400-402). Valckenisse werd in 1664 stadssecretaris van Antwerpen en had dus toegang tot veel oude bronnen (Prims 1936, 405).

Vanaf de jaren 1990 heeft Reynaert de *Dietsche doctrinale* als object van onderzoek op de kaart gezet. Hij onderzocht het geïntendeerde publiek, verkende de bewerkings-techniek en bestudeerde de ethiek in het werk.⁴ Ook betoogde hij dat de *Dietsche doctrinale* aan Jan van Boendale moet worden toegeschreven, een hypothese die in recente publicaties meestal wordt gevolgd.⁵ De ruime materiële overlevering, die inmiddels goed in kaart gebracht en beschreven is, speelt echter in het onderzoek nog nauwelijks een rol. In dit artikel onderzoek ik hoe de *Dietsche doctrinale* in de middeleeuwen gefunctioneerd heeft. Daartoe combineer ik een analyse van de auteurstekst met een analyse en interpretatie van materiële bronnen. In de eerste plaats kijk ik hoe de auteur de tekst aan zijn publiek presenteert. Wat is volgens hem de essentie van het werk en welke rol laat hij de verteller spelen? Vervolgens onderzoek ik het geïntendeerde en feitelijke publiek. Welke gebruikers spreekt de auteur aan en in welke milieus werd de *Dietsche doctrinale* daadwerkelijk gereciperd? Daarna breng ik in kaart op welk gebruik de auteur zijn werk afstemde en hoe het gedicht feitelijk gebruikt werd. Tot slot probeer ik tot een beeld te komen van de situatie waarin de *Dietsche doctrinale* gefunctioneerd heeft. De *Dietsche doctrinale* is niet in autograaf overgeleverd, maar de overlevering is stabiel genoeg om een goed beeld te vormen van de tekst zoals die in 1345 op de markt kwam. De toeschrijving aan Boendale neem ik niet over, omdat de auteursnaam in de handschriften met de *Dietsche doctrinale* nergens voorkomt.

Leringhe als sleutelbegrip

In de proloog zet de auteur onafhankelijk van het Latijnse voorbeeld uiteen wat hij met zijn tekst beoogde. Hij opent met de mededeling dat God twee verstandelijke wezens geschapen heeft, namelijk engelen en mensen. De engelen dienen Hem in de hemel, maar de mens is door God op aarde geplaatst, waar hij al werkend in droefenis en in zorgen het eeuwige goed (*dat ewelije goet*) moet verdienen.⁶ En hoewel de mens met de rede is uitgerust, is niemand zo wijs dat hij op geen enkel moment advies nodig heeft:

Ende al heeft die mensche ontfaen
Van Gode redenlec verstaen,
Nochtan behoef hi goeder leren,
Hoe hi hem wel sal bekeren,

4 Reynaert 1992, 1994a, 1994b. Zie voor een analyse en contextualisering van specifieke passages uit de *Dietsche doctrinale* Reynaert 1995, 111 en Reynaert 2003. Inmiddels wordt de *Dietsche doctrinale* geregeld gebruikt in ideeën-historisch onderzoek. Zie Van Anrooij 1994 over recht en rechtvaardigheid, Van Leeuwen 2003, 138-142 over schepeneden, Bange 2007 over het moralistisch discours, Warnar 2008 over de nieuwe geletterdheidscultuur, De Kerf 2010 over de juiste prijs en Veldhuizen 2014 over de zonden van de tong.

5 Reynaert 2002. Recensies: Resoort 2003, 182 ('bewijst zonneklaar'), Tigelaar 2003, 80 ('is overtuigend te noemen'). Van Anrooij neemt de *Dietsche doctrinale* in zijn oratie zonder voorbehoud als werk van de Antwerpse schepenklerk op (2006, 15). Kestemont plaatst in zijn proefschrift kanttekeningen bij de benadering van Reynaert, maar ook uit zijn stylometrische onderzoek komt Boendale als meest waarschijnlijke auteur van de *Dietsche doctrinale* naar voren (2013, 175-176).

6 De auteur refereert dus aan de toestand waarin de mens zich na de zondeval bevindt, zoals beschreven in Genesis 3, 16-23.

Ter doeght ende ter wijsheide,
 Daer hi hem beware mede,
 Aen ziele, aen lijf ende aen goet (I, 17-23)⁷

Deze redenering bestaat uit drie stappen. Het uiteindelijke doel is dat de mens zichzelf kan behoeden op het vlak van ziel (geestelijke leven), lichaam (aardse sterfelijke leven) en bezit (materiële zaken). Deugd en wijsheid zijn de kwaliteiten die hij hiervoor nodig heeft. Goede lering tot slot is het middel dat tot deugd en wijsheid leidt. De mens moet zich dus op het leren toeleggen zodat hij deugdzaam en wijs wordt en zijn leven op een goede manier kan leven (en dus het *ewelijc goet* kan verdienen).

Naar de benodigde *leringhe* moet de mens in boeken op zoek gaan.⁸ Paulus heeft immers gezegd dat alle geschreven teksten ons gegeven zijn ter onderwijzing.⁹ Om zijn publiek van een dergelijk leerrijk geschrift te voorzien, heeft de auteur zijn Latijnse voorbeeld naar de volkstaal vertaald. Met zijn uitleg bij de titel maakt hij onomwonden duidelijk wat de *Dietsche doctrinale* te bieden heeft:

Daer omme es sijn name wale
 Die dietsche doctrinale,
 Want doctrinale, alsict versta,
 Dat es comen van doctrina,
 Ende doctrina dats leringhe. (I, 47-51)

De tekst heet *Dietsche doctrinale* omdat *doctrinale* voortkomt uit *doctrina*, wat *leringhe* betekent. Door aandacht te besteden aan de betekenis van het begrip *doctrinale*, geeft de auteur zijn titel meer zeggingskracht. *Doctrinale* verwijst nu niet alleen naar een bepaald type boek, maar ook naar het woord *leringhe*. Het eerste kapittel van de tekst is vervolgens geheel aan *leringhe* gewijd, en ook aan het begin van het eigenlijke betoog laat hij zien dat de tekst om *leringhe* draait: *Leringhe sal hebben dbeghinne / Van Gods liefden ende siere minnen* (I, 368-369).¹⁰ Dit roept een aantal vragen op. Hoe kwam de auteur aan zijn titel? In hoeverre was het begrip *doctrinale* bij zijn publiek bekend? En tot slot: wat betekent het woord *leringhe* in de *Dietsche doctrinale* precies?

⁷ Tenzij anders aangegeven citeer ik naar Jonckbloet 1842, waarbij ik de spelling van u/v/w en i/j heb genormaliseerd. Jonckbloet volgt Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (KB), hs. kw 76 E 5 (verder KB kw 76 E 5) en voorziet deze tekst van interpunctie. Hij heeft de verzen per boek genummerd en geeft varianten van de destijds voor hem beschikbare handschriften en fragmenten. De editie is te raadplegen op Google books. De editie van Kuiper, die beschikbaar is in de DBNL, geeft eveneens de tekst uit KB kw 76 E 5, maar is voorzien van een doorlopende nummering, waardoor niet meer zichtbaar is in welk boek een passage staat. KB kw 76 E 5 is te raadplegen via <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/beatrijs> (geraadpleegd op 15-11-2017). Om ook naar hele kapitels te kunnen verwijzen, heb ik de kapitels naar de editie van Jonckbloet per boek genummerd, waarbij de opschriftloze proloog van Bk. 1 als I.1 is genummerd, de proloog van Bk. 3 (waarboven Jonckbloet het opschrift Prologhe heeft geplaatst) als III.1 en de opschriftloze epiloog als III.33. Ook Riedel-Bierschwale heeft de kapitels op deze wijze genummerd. Zie Riedel-Bierschwale 2009, 171-173, 176-177. Merk op dat deze nummering niet gelijkloopt met de nummering die op basis van de inhoudsopgave van Jonckbloet (p. 323-326) opgesteld kan worden. Deze inhoudsopgave is namelijk een transcriptie van de inhoudsopgave in KB kw 76 E 5 en hierin zijn de proloog van Bk. I en Bk. III en de epiloog niet opgenomen.

⁸ 'Daer bi selen wi soeken / Leringhen inden boeken' (I, 33-34).

⁹ Dit citaat (Romeinen 15, 4) wordt vaker gebruikt om aan te geven dat in geschreven literatuur lering boven vermaak moet gaan (Warnar 2008, 156). Zie ook Van Anrooij 1994, 163 en Sonnemans 1995, 59, 258.

¹⁰ Het eigenlijke betoog begint in kapittel I.4, nadat de auteur in kapittel I.2 en I.3 het leren en het spreken behandelt heeft.

Het is niet waarschijnlijk dat de auteur de term *doctrinale* letterlijk aan zijn voorbeeldtekst ontleende. Voor zover ik kan zien is het werk van Albertanus consequent overgeleverd onder de titel *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae*.¹¹ Wel kan het opschrift *De doctrina* (*Van leringhe*), waarmee het werk na de proloog opent, hem geïnspireerd hebben. Een andere inspiratiebron kan Alexander de Villa Dei's populaire schoolboek *Doctrinale* geweest zijn. De keuze voor zijn titel lijkt daarmee programmatisch: hij kiest een Latijnse term die grote bekendheid genoot als titel van een Latijnse schooltekst en voorziet dit begrip van de expliciete vermelding dat *deze doctrinale* in de Nederlandse taal gesteld is.¹²

In hoeverre kon de auteur er nu vanuit gaan dat zijn publiek op basis van de titel meteen begreep waar de tekst om draaide? Binnen de Nederlandstalige letterkunde blijkt de term *doctrinale* in het midden van de veertiende eeuw niet heel gangbaar geweest te zijn. In de prozateksten op de *Cd-rom Middelnederlands* komt het woord *doctrina* of *doctrinale* alleen voor wanneer Latijnse werken genoemd worden of in Latijnse citaten. Binnen de berijmde teksten op de *Cd-rom* is de *Nieuwe doctrinael* van Jan de Weert de enige vindplaats naast de *Dietsche doctrinale*. Buiten de *Cd-rom* komt de term *doctrinale* nog voor in de titel *Dit es doctrinael savage* (*Dit is het leerboek van Sauvage*), een kort leerdicht dat alleen in het Comburgse handschrift is overgeleverd (V.11).¹³ De auteur van de *Dietsche doctrinale* zou dus wel eens de eerste geweest kunnen zijn die aan een Middelnederlandse tekst de titel *Doctrinale* gaf.¹⁴ Voor wie alleen bekend was met Nederlandstalige teksten, was de term dan geheel nieuw. In dat licht kunnen we de toelichting bij de titel zien als een handreiking aan een publiek dat het begrip *doctrinale* – of in elk geval de precieze betekenis daarvan – niet kende. Wie echter enige kennis had van wat er aan de Latijnse school gedoceerd werd, zal bij het horen van de titel direct gedacht hebben aan de *Doctrinale* van Alexander en dus aan onderwijs.

11 In Hiltz' overzicht van handschriften met werk van Albertanus vond ik alleen de titel *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae*, maar haar lijst is niet compleet en op handschriftbeschrijvingen gebaseerd (Hiltz 1980, 290–325). Deze titel is ook in de epiloog opgenomen (ibid., 289). Graham 2000a en 2000b en Divizia 2014 geven alleen aan of een handschrift *De amore* bevat, niet welke titel de tekst krijgt. In Brussel, KBR, hs. 10096–97 luidt de titel volgens de handschriftbeschrijving *De doctrina amoris* (Van den Gheyn 1903, III, nr. 2062 (p. 274)). Dit is echter ook het opschrift van het derde kapittel van de tekst (bij Hiltz: *De doctrina amoris et dilectione Dei*). Ik heb niet kunnen nagaan of het hier echt de titel van het werk betreft. Merk bovendien op dat dit niet het Brusselse handschrift is dat volgens Reynaert qua kapittelbestand gelijkenis vertoont met de Middelnederlandse tekst. Zie Reynaert 1994b, 416–417, n. 20.

12 Ook bij *Den duytschen Cathoen* wordt de naam van een bekende schooltekst voorzien van de vermelding dat het in dit geval een volkstalige versie betrof. Merk echter op dat deze titel pas in de druk uit 1500 opduikt. In de Eenaamse codex van circa 1290 draagt de tekst het opschrift 'Hier beghint de boec van catone'. Andere opschriften zijn niet overgeleverd (Van Buuren 1998, 21).

13 Zie voor een editie van de tekst Brinkman & Schenkel 1997, dl. II, 1195–1198.

14 De datering van het werk van Jan de Weert is onzeker. We weten slechts dat hij ná Maerlant en vóór Willem van Hildegabersberch werkzaam was (Brinkman 1991, 102). In vergelijking met de *Dietsche doctrinale* valt op dat de term *doctrinale* in de *Nieuwe doctrinael* zonder toelichting wordt gebruikt. In de proloog lezen we: 'Soe hebbe ic gheordineert / Te beschiven int generael / Desen niwen doctrinael' (Jacobs 1915, 200, vs. 28–30) en 'Dat welke mach heiten Spieghel van Sonden / Of Doctrinael in rechte name' (Jacobs 1915, 201, vs. 68–69). Het is natuurlijk mogelijk dat De Weert zijn titel aan zijn Latijnse voorbeeld ontleende, maar het gebruik van de term *nieuwe* lijkt te suggereren dat er ook een *oude doctrinael* in omloop was. Zou dat de *Dietsche doctrinale* kunnen zijn? Overigens wordt het begrip *doctrinale* ook in *Dit es doctrinael savage* zonder toelichting gebruikt. Zie over het gebruik van *doctrinale* als titel Sonnemans 1995, 224–225, 227 en n. 77 en over het gebruik van *doctrinael* in de *Spieghel van sonden* Warnar 2008, 163.

Ook de verklaring van het woord *leringhe* wijst in die richting. Net als *doctrina* heeft *leringhe* meerdere betekenissen.¹⁵ De eerste betekenis is volgens het Middelnederlandsch Woordenboek (MNW) *lering*, *onderwijs* en *onderricht*. Een tweede betekenis is *les*, *voorschrift* of *nuttige les* en een derde betekenis is *het leren of studeren, de studie*. In de *Dietsche doctrinale* is steeds de eerste betekenis relevant, wat ook blijkt uit de voorbeeldzinnen uit de *Dietsche doctrinale* die in het MNW zijn opgenomen. *Leringhe* duidt dus niet zozeer op leerrijke stof of geleerdheid, maar op de overdracht daarvan.¹⁶ Dit blijkt ook uit de inhoud van het kapittel *Van leringhen*, dat niet voor niets direct op de proloog volgt. Nog voordat het eigenlijke onderwerp van het eerste boek wordt aangesneden, besteedt de tekst in navolging van het Latijn ruim aandacht aan het leren (*Van leringhen*) en het spreken (*Van spraken ende tonghen te bedwinghene*). Wie wijs wil worden, heeft altijd twee zaken nodig, aldus de verteller, namelijk *leringhe* en *sprake*. Deze kunnen niet van elkaar gescheiden worden, want zonder spraak zou alle wijsheid in de mens verborgen blijven. In het kapittel *Van leringhen* wordt net als in de proloog met vuur betoogd dat de mens zich moet scholen. Zo lezen we hier dat men van kinds af aan altijd om onderricht moet vragen (I, 99–100), en dat wie het leren achterwege laat, eeuwig in schande zal leven (I, 90–91; I, 143–145). Wie zich op het leren toelegt, zal tot wijsheid komen en een deugdzzaam en eervol leven leiden.

Inhoudelijk blijkt *leringhe* niet alleen te duiden op scholing van de geest, maar ook op het verwerven van praktische vaardigheden. In een passage die door woordherhaling extra nadruk krijgt, wordt betoogd dat niets op aarde goed kan functioneren zonder *leringhe*:

Leringhe doet scep opt water gaen;
 Leringhe doet den hont hasen vaen;
 Sonder leringhe te ghenen daghen
 En mochte derde coren draghen.
 Sonder leringhe en mocht oec niet
 Dat coren mele worden iet,
 Noch dat mele broet alsoe,
 Daer en ware leringhe toe. (I, 112–119)¹⁷

Hier wordt niet zozeer gewezen op het belang van boekenwijsheid zoals die in de *Dietsche doctrinale* te vinden is, maar veeleer op de onmisbaarheid van toegepaste ken-

¹⁵ In de *Dietsche doctrinale* is *leringhe* vrijwel altijd een vertaling van *doctrina*. Slechts eenmaal vinden we *leringhe* als vertaling van het Latijnse woord *disciplina*, namelijk in vers I, 93: 'Hebt liever, seiti, meneschfout / Mine leringhe dan mijn gout; / Want gout mach te nieuutte gaen, / Maer leringhe moet altoes staen.' Dit is een vertaling van Hiltz 1980, 2, r. 3–4: 'Accipite disciplinam meam, et non pecuniam; doctrinam magis quam aurum eligite.' Zie over de betekenissen van de term *doctrina* Den Boeft & Sluiter 1999, 15–16.

¹⁶ Het Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT) geeft twee betekenissen voor het woord *lering*, namelijk 'het mededeelen van wijsheid' en 'hetgeen geleerd wordt, de wijsheid, de kennis die wordt medegedeeld'. *Onderwijs* betekent volgens het WNT 'Geregeld onderricht in vakken van wetenschap of kunst' en onderricht duidt op 'de daad van onderrichten of onderwijzen; inzonderheid, in concrete opvatting, gezegd van het onderwijs, van het geheel der lessen, in welke men iemand de noodige kennis mededeelt in het vak of bedrijf, dat hij verlangt te kennen'. Wat deze woorden gemeen hebben, is dus dat ze duiden op het overdragen van kennis of vaardigheden.

¹⁷ De vertaler volgt hier zijn Latijnse voorbeeld. Zie Hiltz 1980, 3: 'Cum sine doctrina nil proficiat medicina ...'. Deze verzen komen deels ook voor bij Marbodo van Rennes (c. 1035–1123), *Carmina varia* XLIX, in: *Patrologia Latina* 171, 1684C. Andere handschriften geven een uitgebreidere variant dan de *Patrologia Latina*.

nis. Dit zien we ook aan het slot van *Van leringhen*. Hier schakelt de dichter veertien regels lang over op slagrijm, een rijmvorm die elders in de *Dietsche doctrinale* niet voorkomt.¹⁸ De passage krijgt zo een cadans, die versterkt wordt doordat de dichter het vers *En hadt conste ghedaen* steeds herhaalt. Het rijm en de stijlfiguur van de anafoor zorgen ervoor dat deze passage extra opvalt en makkelijk onthouden kan worden.¹⁹ Kennelijk hechtte de auteur er veel belang aan. Onafhankelijk van het Latijn gaat het betoog over onderwijs hier als vanzelfsprekend over op een lof op de kunde, waarna de verteller in zijn conclusie weer terugkeert naar het belang van goed onderwijs.²⁰ Ook het begrip *conste* krijgt hier een zeer praktische invulling:

En hadt conste ghedaen
 Ertrike waer te quiste ghegaen.
 En hadt conste ghedaen
 En soude kerke huus no borch staen.
 En hadt conste ghedaen
 Men soude visch no voghel vaen.
 En hadt conste ghedaen
 Clergie ware te nieute ghegaen.
 En hadt conste ghedaen
 Die liede souden naect gaen.
 En hadt conste ghedaen
 Tgheloeve soude onlanghe staen.
 En hadt conste ghedaen
 Men soude van honghere sterven saen
 Hier bij sal elc mensche keren
 Sinen sin ter goeder leren,
 Want daer bi staen moet ertrike,
 Ende men winter met hemelrike.
 Die nien can sijds seker des,
 Dat hi onnutte ter werelt es.
 God laet ons alsoe leren,
 Dat het si te siere eren. Amen. (I, 146-167)

Zonder *conste* zou niets op aarde kunnen bestaan. Men zou geen gebouwen meer kunnen maken, geen kleding meer kunnen vervaardigen, niet in voedsel kunnen voorzien en weldra van honger sterven. Ook zouden geestelijken en geleerden verdwijnen en zou het geloof ophouden te bestaan. Iedere mens moet zich met zijn ver-

¹⁸ Ook in andere omvangrijke didactische werken vormt het slagrijm een bijzonderheid. Pipers wijst op *Leken-spiegel*, Boek II, proloog (34 monorijmen), op *Spiegel historiael*, Eerste Partij, Boek 7, kap. 47, vs. 1-14 (*Dits tprologhe van onser Vrouwen*, lof op Maria, 14 monorijmen) en *Spiegel historiael*, Vijfde Partij, Boek 7, kap. 34, vs. 2483-2490 (besluit van het zevende boek, 7 monorijmen). Zie Pipers 2002, 48 en n. 10. In al deze gevallen gaat het om sleutelpassages.

¹⁹ In Leiden, UB, hs. Ltk 191 en KB KW 76 E 5 wordt de versregel *En hadt conste ghedaen* steeds gemarkeerd met een paragraafteken, waardoor de passage nog meer in het oog springt. Merk op dat deze passage, vermoedelijk door de herhaling en het slagrijm, nogal wat wijzigingen heeft ondergaan onder de handen van kopiïsten. Een Augensprung was snel gemaakt.

²⁰ De verzen komen in elk geval niet voor in de tekst die is uitgegeven door Hiltz 1980. Gezien de gelijkenis met de hiervoor geciteerde verzen die wél op Albertanus teruggaan, is het goed mogelijk dat de auteur zich op een Latijns voorbeeld baseerde.

stand toeleggen op goed onderwijs, zo concludeert de verteller aan het slot van *Van leringhen*, want daardoor blijft alles op de wereld functioneren. Bovendien verdient men er een plek in de hemel mee en eert men God door te leren.

Wat is nu het verband tussen *leringhe* en *conste*? Het begrip *conste* is een vertaling van het Latijnse *ars*, dat echter op deze plaats in de brontekst niet voorkomt.²¹ In het kapittel *Datmen conste leren ende minnen sal*, verwijst het zowel naar de *artes liberales* (*conste liberale*, III, 234) als naar de *artes mechanicae* (*dandre conste*, III, 239).²² De *artes liberales* vormden de grondslag van het middeleeuwse onderwijs, maar opvallend is dat de lof op de kunde juist draait om vaardigheden die tot de *artes mechanicae* behoren. Hier toe worden onder meer gerekend: de architectuur en metaalbewerking, naaikunst en wolbewerking, de jachtkunst en vis- en vogelvangst en de land- en tuinbouw.²³ Traditiegetrouw stonden de *artes liberales* hoger in aanzien dan de *artes mechanicae*.²⁴ In het kapittel over *conste* wordt aan de *artes mechanicae* echter de meeste aandacht besteed (III, 239–257) en ook de lof op de kunde getuigt van de waardering die de auteur voor deze kunsten heeft. Door beide vormen van scholing met elkaar te verbinden, toont hij zijn betrokkenheid bij een publiek waarvoor leren hoofdzakelijk op de werkvloer plaatsvond.²⁵ Tegelijkertijd spoort hij zijn publiek aan tot een vorm van kennisverwerking die niet tot meesterschap maar tot wijsheid moest leiden.

21 Warnar wees in verband met de *Sachsenspiegel* op de problemen rond het vertalen van het begrip *conste*. Hij stelt: 'It comprises *skills, knowledge and wisdom*, while literally *const* is a translation of the Latin *ars*' (2016, 114). Zie over de betekenis van het begrip ook Reynaert 2013, 217–218.

22 Beide *consten* worden ook in het Latijn genoemd. Albertanus spreekt over *liberales artes* en *alie artes* (Hiltz 1980, 237).

23 Ik noem hier alleen de vaardigheden die in het kader van deze passage relevant zijn en baseer me op Huizenga, Lie & Veltman 2002 en op de passage over de *artes mechanicae* uit de *Lekenspiegel*. Zie Reynaert 2011, 134. Op het eerste gezicht lijkt de verwijzing naar de ondergang van de *clergie* en het geloof niet met de *ars mechanicae* in verband te staan, maar we zouden hierin een referentie aan de schrijfkunst kunnen lezen. Reynaert liet immers zien dat de kunst van het schrijven in de *Lekenspiegel* eveneens tot de *ars mechanicae* gerekend wordt. Daar wordt gesteld dat het Oude en Nieuwe Testament, de *artes liberales* en de rechtsteksten verloren zouden gaan wanneer de kunst van het schrijven niet bestond (Reynaert 2011, 129–130, 138–139). Wanneer we *clergie* verstaan als 'geestelijke geleerdheid' (Warnar 2004, 116–121) dan is de kunst van het schrijven inderdaad een voorwaarde voor het behoud daarvan.

24 De Munck & De Ridder-Symoens 2016, 299.

25 Introducerend De Munck & De Ridder-Symoens 2016, 297–301. Interessant is het verband dat in de *Dietsche doctrinale* wordt gelegd tussen de inspanning die een arbeider moet leveren om iets te bereiken en de inspanning van een student om iets te begrijpen. In het kapittel *Van werckene ende arbeidene met handen* lezen we: 'Men seit dat, ende hets waer, / Dat den studerre nien es te swaer, / Soe en eest den arbeidere mede, / Die niet sparen en wilt sine lede' (II, 2615–2618). Aan het begin van Boek III wijst de verteller terug naar deze passage: 'Arestotiles hi seeght waer: / Den studere en es niet te swaer. / Men en mach hier inder tijt / Niet ghewinnen, des seker sijt, / En moet met arbeide wesen, / Als ic vore hebbe ghelesen' (III, 11–16). Wanneer we dit citaat geïsoleerd bekijken, zouden we kunnen begrijpen dat *arbeide* hier in algemene zin duidt op *het leveren van inspanning*. De terugverwijzing duidt er echter op dat hier meer specifiek het *leveren van inspanning bij het uitoefenen van een ambacht* bedoeld wordt. Op die manier lijkt de auteur datgene wat voor zijn publiek bekend is, namelijk de inspanning van het arbeiden, te verbinden met iets nieuws, namelijk het begrijpen en zich eigen maken van kennis uit geschreven teksten. Vergelijk in dit verband ook de nadruk op *oeffeninghe* aan het slot van het kapittel over *dandre conste* (zie III, 251–263) met de passage die aan het begin van Boek III aan het Aristotelescitaat voorafgaat. De auteur stelt dat de inhoud voor leken moeilijk te begrijpen kan zijn en hoopt dat eenieder de tekst begrijpt 'Diet met tastene wilt gronderen, / Ende daer op bliven ende studeren' (III, 9–10). Reynaert 1994b, 212–213 leest het Aristotelescitaat als een uiting van 'vertrouwen in de menselijke rede' en wijst erop dat het ook voorkomt in het kapittel over wijsheid: 'Aristoteles seit openbaer, / Dat gheen dinc nes te swaer: / Die studeren wilt hine vindet / Op dat hijs hem onderwindet' (III, 647–650).

De auteur als leraar

In de overdracht van kennis speelt de verteller een belangrijke rol. Hij presenteert zich in de *Dietsche doctrinale* als auteur van de tekst.²⁶ In de proloog treedt hij als vertaler naar voren en ook in het vervolg van de tekst neemt hij de auteursrol op zich. Zijn werkzaamheden onderscheidt hij expliciet van die van Albertanus:

Soe willics u te rechte bevroeden,
 Alsoe alst meester Albertaen
 In sinen boeke doet verstaen,
 Alsoe ict las in dat latijn. (II, 3460-3463)²⁷

Deze passage toont bovendien dat de auteur aan het onderwijzen is. Hij wil zijn publiek *bevroeden*, dus *wijs maken, leren, onderrichten, inlichten of voorlichten*. Ook elders profileert hij zich als leraar. In de opdracht aan hertog Jan III van Brabant spreekt hij over *mijn dichten ende mijn leren*, waarbij *leren* vertaald kan worden als *leren, onderwijzen, onderrichten* en *iemand met iets bekend maken*.²⁸ Eerdere onderzoekers hebben erop gewezen dat de tendens om Latijnse kennis in de volkstaal beschikbaar te stellen ermee gepaard ging dat auteurs zich sterker als leermeester gingen opstellen.²⁹ Hier wil ik kijken hoe de auteur van de *Dietsche doctrinale* die rol concreet vormgeeft.

Op verschillende manieren plaatst de auteur zichzelf als wetende leraar tegenover een onwetend publiek. Dit blijkt al in de proloog waar hij aankondigt een Latijnse tekst naar de volkstaal te vertalen. Na de proloog autoriseert hij zijn tekst veelvuldig met uitspraken als *alsict versta* (I, 727) en *alsic las* (I, 747), waardoor het Latijn op de achtergrond steeds aanwezig is. Wanneer hij Latijnse begrippen gebruikt, legt hij de betekenis daarvan uit en in een kapittel met leefregels voor rechters laat hij weten dat hij van zeven punten alleen de vier zaken zal bespreken die voor zijn publiek van belang zijn (II, 3523-3528).³⁰

26 Verteltechnisch moet een onderscheid gemaakt worden tussen de auteur als persoon buiten de tekst en de verteller in het werk. In middeleeuwse teksten valt de figuur van de verteller en die van de auteur echter vaak samen. Zie Faems 2006, 17-30 en Ingold 1989, 58. De verteller kan niet met de auteur gelijkgesteld worden, maar via de verteller wordt wel degelijk een beeld van de auteur geschapen dat in belangrijke mate moet hebben bijgedragen aan de betekenis van het werk voor het publiek. Ingold gebruikt hiervoor de term *Autorvorstellungen*, waarbij het hem gaat om de 'innerhalb des Textes evozierte, sprachlich realisierte Vorstellung von Autorschaft' (1989, 61, 68). Coxon spreekt over de 'internal literary presentation of authorship' (2001, 3) en duidt daarmee op 'the practice of addressing the issue of authorship of a text within the literary work itself' (*ibid.*, 17-25).

27 Ook waar de verteller in de rol van auteur verwijst naar een andere tekst van zijn hand (het *Boec exemplar*), wordt duidelijk dat hij zich als de Middelnederlandse auteur presenteert. De titel *Exemplar* blijkt overigens niet voor alle kopiïsten een vanzelfsprekendheid geweest te zijn. In KB KW 76 E 5 lezen we: 'Int boec gheheten der templeaer' (III, 1154). De handschriften L, H en D hebben 'gheheten exemplar'. Handschrift S heeft 'exemplaer' en handschrift R schrijft 'gheheten openbaer / Exemplar noment alsoo'. Varianten naar Jonckbloet 1842, 277. Over de identificatie van het *Boec exemplar* zie Heeroma 1958-1959. Over de tekst zie Pansters 2007, 48-50.

28 Zie ook: 'Nu hoert, ic seggu alsoe hoe, / ic u dit nu sal bedieden' (II, 3474-3475) en 'Want salic u der waerheit lien' (II, 3313).

29 Warnar 2004, 118 en Reynaert 2000, 124-125. Zie ook Warnar 2008, 159: 'In de ogen van Boendale is een auteur eigenlijk vooral een leraar.'

30 Zie ook: 'Uut deser goedertierenheit comen / Vif doegden, hebbic vernomen. [...] Ende ander doeghden mede, / Die ic hier achter late bliven. / Nu hoert dbediet van desen viven.' (III, 953-960) en 'Hier ave hebbic gnoech ghedicht' (III, 264).

De auteur treedt ook als leraar naar voren wanneer hij advies geeft over goed en slecht gedrag. Soms spreekt hij zijn publiek in de eerste persoon aan (*dats mijn raet*, II, 408), maar meestal gebruikt hij de tweede persoon (*ghi selt altoes*, I, 192) of de eerste persoon meervoud (*daer omme soe selen wi*, I, 591).³¹ Hij spreekt als iemand met autoriteit en betreft ook zichzelf in zijn adviezen. Daarmee toont hij dat de regels die voor zijn publiek gelden, ook op hemzelf van toepassing zijn.³² Dat het voor een leraar belangrijk was om het goede voorbeeld te geven, blijkt wanneer in de *Dietsche doctrinale* wijze meesters uit het verleden geprezen worden omdat zij *selve hanteerden / Wijsheit, die si andren leerden* (III, 879–880).³³

Als leraar gaat de verteller in de *Dietsche doctrinale* ook voor in het gebed. Reynaert heeft erop gewezen dat de slotregels van kapitels soms het karakter van een gebedsformule hebben.³⁴ Tweemaal wordt het publiek expliciet opgeroepen om tot God te bidden. Dit gebeurt aan het slot van het gedicht, en aan het einde van het hoofdstuk over het spreken:³⁵

Soe bidden wi Gode des,
Die onse behoeder es meest,
Dat hi onse tonghe ende onsen gheest
Alsoe dwinghe ende bekere,
Datter in ligghe sine ere;
Ende dat wi van mesvalle
Behoet werden alle. Amen. (I, 361–367)

Via de verteller treedt de auteur zo als religieus leidsman op.³⁶ Een vergelijkbare aanpak zien we in andere teksten uit Antwerpen. Volgens Warnar zijn er aanwijzingen dat

31 Vergelijk voor de eerste persoon ook: 'Den maten en radic niet' (II, 583), 'Ic seggu in waren dinghen' (II, 798), 'Soe radic u dat ghi ...' (II, 968), 'Soe radic u dan, dat ghi' (II, 2970), 'Daer omme seggic, des sijt vroet' (II, 3087), 'Die aldus willen leven, / Alsic u hier hebbe bescreven, / Mach wel ...' (II, 3163–3165), 'ic seggu hoe' (II, 3534), 'Maer si sijn valsch, dat seggic u' (II, 3646), 'Daer dat ghemeen orboer bi / Te quiste gaet, ghelovets mi' (III, 521–522), 'Die recht wijs es, gheloves mi, / En soect niet dan dat recht si' (III, 723–724).

32 Küenzlen merkt in verband met de Duitse vertaling van het *Liber de moribus hominum et officiis nobilium sive de ludo scaccorum* op dat de ik-verteller door het gebruik van de eerste persoon meervoud het onderscheid tussen de onderwijzer en de onderwezenen opheft. Hij beklemtoont daarmee dat hij zichzelf als 'Weitergabeinstanz' ziet van datgene wat hij zelf bij het lezen van het boek geleerd heeft (2009, 278).

33 Ook in de *Lekenspiegel* staat dat een dichter eerzaam van leven moet zijn en datgene wat hij onderwijst ook zelf in de praktijk moet brengen (Gerritsen 1992, 9–10; Warnar 2004, 119). Een zelfde gedachte vinden we bij Johannes Cele, rector van de Latijnse school in Zwolle aan het eind van de veertiende eeuw. Hij zou van mening geweest zijn dat een goede leermeester alleen succesvol kon zijn wanneer hij zelf leefde volgens de normen en waarden die hij zijn leerlingen voorschreef. Zie met bronvermelding Hofman 2009, 192.

34 Reynaert 1994b, 417, n. 22. Zie ook Riedel-Bierschwale 2009, 116, die dit aspect verder uitwerkt. In totaal eindigen negentien kapitels met een dergelijke gebedsformule. Hierbij valt op dat de auteur met name in het begin van zijn tekst van dit middel gebruikmaakt. Dit is het deel dat handelt over de liefde van God en de liefde voor de medemens. Binnen de eerste tweeduizend verzen, twintig kapitels inclusief de prologen van boek I en boek II, komen maar liefst elf gebedsformules voor. In de ruim 4500 verzen die nog volgen, in totaal nog 71 kapitels inclusief de proloog van boek III, komen dan nog slechts acht gebedsformules voor.

35 De plaats van dit gebed is niet toevallig. Het hoofdstuk over het spreken vormt het slot van wat we het 'voorwerk' zouden kunnen noemen. Zoals hiervoor al is opgemerkt volgen na de proloog eerst twee kapitels over *leringhe* en *sprake* voordat het eigenlijke betoog over de liefde van God begint.

36 De formules zijn volgens Reynaert een toevoeging van de vertaler (1994, 417, n. 22). Qua auteursprofiel volgt de vertaler echter zijn Latijnse voorbeeld. Albertanus van Brescia schreef als niet-geestelijke verschillende preken voor zijn beroepsgenoten. Powell spreekt over 'The quasi-priestly role that he assigned to his fellow professionals' (Powell 1992, 90).

Jan van Boendale in *Jans Teesteye* het schrijverschap ‘definieerde in termen die vergelijkbaar zijn met de plichten van de geestelijken’.³⁷ De rol van leraar was dus gemededeerd naar die van geestelijke verzorgers. Van oudsher was onderwijs aan de kerk verbonden, en geregeld waren docenten ook geestelijken.³⁸ Ene Pieter Pauwelsz was bijvoorbeeld midden vijftiende eeuw priester en schoolmeester in Rijnsburg.³⁹ Een interessante parallel vormt ook het optreden van Johannes Cele aan de Latijnse school in Zwolle aan het eind van de veertiende eeuw. Geïnspireerd door de Moderne Devotie onderwees hij zijn leerlingen ook in de Bijbel en in goede zeden. Naast zijn onderwijs gaf hij bovendien voordrachten waarin hij Bijbel passages besprak, zowel met zijn leerlingen als met geïnteresseerde leken uit de stedelijke gemeenschap. Hier zien we dat een leraar daadwerkelijk taken van de geestelijkheid over kon nemen, al bleef zijn optreden aanvankelijk niet zonder kritiek.⁴⁰

Het geïntendeerde publiek

De wijze waarop de auteur zich in het werk presenteert, hangt direct samen met het publiek dat hij voor ogen had. In de proloog stelt de verteller dat niemand zo wijs is dat hij niet op enig moment hulp en raad nodig heeft. In beginsel is het werk daarmee voor iedereen van nut. Meer specifiek richt de auteur zich op leken. Dat blijkt uit zijn inspanningen om een Latijnse tekst in de volkstaal beschikbaar te maken en de moeite die hij doet om Latijnse begrippen te verklaren. Aan het begin van het Derde Boek stelt hij expliciet dat de stof die nu volgt voor *leken lieden sal sijn swaer* (III, 5). Verderop laat hij weten dat zij hun hoofd over de drie-eenheid niet moeten breken, want *Die dese worde verstaen wale / En sijn niet leec altemale* (III, 1947–1948). Ook de inhoud sluit bij de leefwereld van leken aan, zoals Reynaert heeft laten zien.⁴¹ In een aantal handschriften wordt de *Dietsche doctrinale* in de proloog opgedragen aan Hertog Jan III van Brabant, maar volgens Reynaert wordt ook een niet-aristocratisch stedelijk publiek aangesproken, in het bijzonder de bestuurlijke elite. Meer specifiek diende het werk volgens hem tot de ‘intellectuele en morele vorming van de tot het bestuur van de stad geroepen, of voorbestemde, mannelijke kroost van die burgerlijke bovenlaag’.⁴² Riedel-Bierschwale plaatst in haar proefschrift vraagtekens bij deze conclusie. Zij stelt: ‘mir [erscheinen] seine Schlussfolgerungen zum Alter der intendierten Rezipienten gemessen an der Dürftigkeit der Hinweise überzogen.’⁴³ Reden dus om de hypothese dat de *Dietsche doctrinale* een jeugdig publiek aanspreekt opnieuw te bekijken.

37 Warnar 2005, 128.

38 Post 1954, 31–61.

39 Warnar 2016, 105–107. Zie ook bij Dewitte 1972, 157 ‘meester Willem Hendericx, priester, den lombaertscraver’ (Brugge, 1471–1492).

40 Hofman 2009, 197.

41 Reynaert 1994b.

42 Reynaert 1992, 473. Hij wijst in dit verband op het kapittel *Van manlichede* waaraan volgens hem ‘een ontwikkelde veertiende-eeuwse dame nauwelijks een boodschap [zal] hebben gehad, evenmin trouwens als aan de rest van de *Doctrinale*’.

43 Riedel-Bierschwale 2009, 120, n. 213.

Wanneer Reynaert suggereert dat het werk in het bijzonder voor jeugdige lezers geschreven kan zijn, verwijst hij naar de formulering *Lieve kindere*, die eenmaal in het werk voorkomt (III, 831).⁴⁴ Deze aanspreekvorm kan echter niet met zekerheid als een indicatie voor de leeftijd van het aangesproken publiek gezien worden, aangezien hij ook in een religieuze context vaak gebruikt wordt.⁴⁵ Bovendien staat de formule hier net als in preken aan het begin van een concluderende slotpassage.⁴⁶ Ook andere passages laten echter zien dat naast volwassenen ook kinderen worden aangesproken. Zo lezen we: *Ende niet en seldi, groot no clene, / Uwen vrient verdraghden allene* (II, 2383–2384). Van Oostrom merkte in verband met de *Beatrijs* op dat de stoplap *cleine ende groet* zou kunnen duiden op een beoogd publiek van zowel volwassenen als kinderen. In de slotregels van dat verhaal wordt jong en oud betrokken in het gebed: *Nu bidden wi alle, cleine ende groet, / Die dese miracle horen lesen*.⁴⁷ In de *Dietsche doctrinale* komt driemaal een vergelijkbare formule voor, al gaat het daarbij niet om een oproep aan de aanwezige luisteraars, maar om een advies.⁴⁸

Daarnaast worden kinderen geadresseerd in het kapittel *Van vaderliker ende moederliker minnen*. Nadat de verteller uitvoerig heeft betoogd dat iedereen zijn ouders moet liefhebben, concludeert hij dat deze lessen tijdens het jonge leven gevolgd moeten worden (*seldi pleghen in ure joncheit*, II, 1670) en dat hierna het volwassen leven aan bod komt.⁴⁹ Hier spreekt hij jongeren dus direct aan. Volwassenen betaamt het alle kinderlijke zaken achterwege te laten (*laten alle kinsche dinghen*, II, 1676), een advies dat toch ook vooral aan het adres van jongvolwassenen gericht lijkt te zijn.⁵⁰ Ook andere leefregels zijn in het bijzonder van belang voor de opvoeding van (mannelijke) kinderen, zoals een uiteenzetting over de keuze van de juiste echtgenote.⁵¹

44 Reynaert 1992, 473.

45 Zie Van Oostrom 1989, met name p. 20–21, over de voorzichtigheid die geboden is bij de interpretatie van aanspreekvormen als *lieve kindere*. Schubert wijst erop dat deze aanspreking ook bij preken vaak voorkomt. Hij schrijft over handschriften met de Duitse vertaling van het *Speculum Humanae salutis*: 'So wird die – wohl ursprüngliche – Anrede "liebe brüeder" in einem Teil der Handschriften ganz getilgt, in anderen durch "lybe" oder "lieue kyndere" ersetzt, was im Predigtkontext angemessen wäre' (2002, 137). Zie ook de aan Ruusbroec toegevoegde leefregel waarin een 'gheysteliken manne' door Ruusbroec wordt aangesproken als *kint*, waarbij overigens wel op een groot leeftijdsverschil tussen de gesprekspartners gewezen wordt. Ruusbroec was 'soe out dat hij niet en conste ghegaen', terwijl de geestelijke man 'noch jonck' was (Warnar 2005, 121). Ermens stelt dat de formule in principe door elke leraar of persoon gebruikt kan worden die zich boven een groep plaatst (2015, 105–107).

46 Vergelijk bijvoorbeeld het slot van een preek voor het feest van Sint-Jans Onthoofding: 'Hierom laet ons wijse kinder wesen' (Mertens 2009, 55).

47 Van Oostrom 2013, 315–316. Van Oostrom stelt: 'een dergelijke publieksomschrijving komt in een Middelnederlandse tekst maar zelden voor. (Het dichtste bij komt *Sint-Pancratius vagevuur*, met *Bid allegader, jonc ende out*.)'. Ik heb niet systematisch naar de formule gezocht, maar vond aan het slot van gedicht V.16 in het Comburgse handschrift 'Nu willen wi bidden groet ende cleene'. Hierna eindigt het gedicht met de woorden: 'Secht amen die hier zijn omtrent amen' (Brinkman & Schenkel 1997, dl. II, 1211, vs. 85–90).

48 Naast bovenstaand voorbeeld gaat het om: 'Ghine selt oec staen clein no groet / Te weten tijt uwer doet' (II, 3273–3274) en 'No wrake oec doen, cleen no groot, / Als ic u seide vore al bloet' (III, 3311–3312).

49 'Nu hoert wat toe hoert der outhet' (II, 1672). 'Outhet' betekent hier 'de leeftijd waarop men volwassen of mondig wordt' (MNV), de adolescentie.

50 Vergelijk in dit verband ook het kapittel *Hoemen kindre houden sal, ende wies jonghe lieden plegen selen* uit de *Lekenspiegel*, dat zich nog explicieter op kinderen richt. Zie hierover Van Oostrom 1989, 24–25.

51 Zie binnen de kapitels over het huwelijk bijvoorbeeld de verzen II, 1855–1871, met daarbinnen het volgende advies: 'Als den man lust dat hi huwet, / Ende wettelec een wijf truwet, [...] / Als tijt es ende oec stede, [...] / Ende hebbe liever ene maghet dan, / Dan die gheproeft heeft man, / Die gheseed es ende behoedt, / Ende onder die goede op ghevoedt.'

Naast kinderen spreekt de *Dietsche doctrinale* ook ouders, opvoeders en leraren aan. De tekst maakt duidelijk dat scholing al in de kindertijd moet beginnen en spoort geschoolde mensen aan om hun kunde door te geven. In *Van leringhen* staat bijvoorbeeld dat goed onderwijs in de kindertijd (*inder joeght*) tot een deugdzzaam leven leidt (I, 96-97). En in het kapittel over *conste* wordt met vuur betoogd dat men kinderen een ambacht moet leren omdat ze daarmee in hun onderhoud kunnen voorzien:

Daer omme salmen daertoe keren
 Kindren, dat si consten leren,
 Daer si hare lijfnare nemen ave,
 Waert dat hen tgoet begave. (III, 243-246)

Opvallend is ook dat het eerste kapittel van de tekst (*Van leringhen*) niet opent met een uiteenzetting over het belang van kennis of de aard van onderwijs, maar met een waarschuwing aan het adres van leerlingen en leraren:

Die hem ter wijsheit wille keren
 Sal int ierste moeten leren,
 Ende wel connen dat hi hoert,
 Eer hi dat sal leren voert.
 Die andren wilt leren van
 Dien, dat hi selve nien can,
 Moets met scanden af staen.
 Dan soe seit men sonder waen:
 Hi ontliet sinen meester tsaen. (I, 55-63)

De passage spoort leerlingen aan om het leren serieus te nemen, maar houdt ook leraren een spiegel voor.⁵² De rol van leerling blijkt hier als vanzelfsprekend te leiden tot de rol van leraar.⁵³ Het verwerven van kennis is onlosmakelijk verbonden is met het doorgeven van die kennis.

Dit blijkt ook uit een passage waarin de verteller nadrukkelijk op de voorgrond treedt en geleerde mensen aanspoort om hun kunde met anderen te delen. Opvallend is dat hij het woord neemt in een kapittel dat niets met scholing te maken heeft. Het handelt namelijk over het vermijden van hoogmoedige en slechte mensen. Allereerst beklemtoont hij dat men jonge leergierige mensen moet onderwijzen:

Ende jonghe liede die gherne leren
 Seldi vriendelec hanteren
 Ende gheerne wisen daer ghi coent (II, 963-965)

⁵² In de context van het snel groeiende onderwijsaanbod in de middeleeuwse steden was dit vermoedelijk geen overbodige waarschuwing. Vergelijk bijvoorbeeld het voorbehoud in de door Van Oostrom geciteerde Gentse wet uit 1192: 'si quis in Gandavo scholas regere voluerit, sciverit et potuerit, licet ei, nec aliquis poterit contradicere.' In de vertaling van Van Oostrom: 'Als iemand in Gent een school wil opzetten en daartoe voldoende weet en kan, dan is hem dat toegestaan, en niemand kan daartegen bezwaar maken' (Van Oostrom 2013, 30). Het voorbehoud dat iemand voldoende kennis en vaardigheden moest hebben, stond er vermoedelijk niet voor niets.

⁵³ Ook in het *Boec van seden* wordt het leren direct verbonden met het doorgeven van kennis: 'Lieve kint oft u gaes te leerne / So vrach dicken ende leerne gherne / Wes vernemel ende ghedinc / Ende leere vort gheleerde dinc' (Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 525, vs. 411-414). Deze gedachte stemt ook overeen met de gewoonte dat leerlingen aan de Latijnse school elkaar instructie gaven (Post 1954, 137).

Vervolgens spoort hij zijn publiek aan om als leraar op te treden:

Ende eest dat ghi wel sijt gheleert,
Soe radic u dat ghi dan keert
Onder tfolc, ende laet u horen,
Soe dat u const nien si verloren.⁵⁴ (II, 967-970)

Het is aantrekkelijk om in deze passage een aanwijzing voor het beoogde publiek en de functie van de *Dietsche doctrinale* te lezen. Het werk was uiterst bruikbaar voor leraren, opvoeders en beroepsvoordragers die de leraarsrol van de verteller overnamen en het werk voor (minder geschoolde) leken en kinderen vertolkten.⁵⁵

Reynaert had het dus bij het rechte eind toen hij stelde dat de *Dietsche doctrinale* in het bijzonder voor de opvoeding van kinderen bestemd was. Het moge echter duidelijk zijn dat de tekst zich niet uitsluitend op opvoeders en kinderen richt. Ook voor volwassenen geldt dat zij zich moeten scholen. In het kapittel *Van leringhen* wordt bijvoorbeeld gepropageerd dat de mens zijn leven lang moet blijven leren, beginnend bij de kindertijd, tot op zijn oude dag:

Ghi selt van uwer kindsheit
Altoes om leringhe vraghen,
Ende tote uwen ouden daghen
Seldiere altoes meer vinden,
Want sine heeft gheen inden. (I, 99-103)

Het werk handelt primair over het volwassen leven en spreekt ook steeds duidelijk volwassenen aan.⁵⁶ De *Dietsche doctrinale* richt zich op een publiek van alle leeftijden: de vraag hoe men zijn leven moet leven komt tijdens de kinderjaren voor het eerst aan de orde en blijft vervolgens een leven lang relevant.⁵⁷ Dit idee vinden we terug

⁵⁴ Een dergelijk advies vinden we ook in andere didactische werken, zoals in het *Boec van seden*: 'Hier omme radic elken man / Dat hi die vroedscap die hi can / Den lieden vort wise ende leere' (Brinkman & Schenkel 1997, dl. I, 516, vs. 27-29).

⁵⁵ Een interessante parallel vinden we in de proloog van het *Speculum humanae salvationis*, waar de auteur zegt: 'In quo legentes possunt eruditionem accipere et dare.' In de vertaling van Palmer: 'from which readers can both receive and give instruction' (Palmer 2009, 347).

⁵⁶ Ter vergelijking: in de *Lekenspiegel* merkt Boendale op dat men bij wijze van tijdkorting moet lezen uit 'boeke [...] van Gode oft van goeden zeden'. Citaat ontleend aan Meder 1992, 321. Ook in de *Melibeus* wordt uitgelegd dat het verwerven van wijsheid niet uitsluitend aan de kindertijd gebonden is. Koning Melibeus merkt op dat hij zich tijdens zijn kindertijd niet op wijsheid heeft toegelegd en het daarom nu niet meer kan verwerven: 'Want so wie hem inder joghet / Niet en oefent toter doghet / Hine caent als men wel siet / Inder outheyt ghepleghen niet' (Snellaert 1869, 48, vs. 1311-1314 (k. CXIV)). Prudentia laat Melibeus vervolgens zien dat ook een volwassen man nog wijs kan worden door te leren. Een vergelijkbare redenering vinden we in *Jans Teesteye*, waarin Wouter opbiecht dat hij vroeger weinig leergierig was en nu zijn kennis wil vergroten. Deze passage lijkt vooral te functioneren als een aansporing aan kinderen om goed te leren, maar laat tevens zien dat ook volwassen zich op het verwerven van kennis konden toeleggen. Zie hierover Kinable 1998, 68. Ook buiten de literatuur vinden we de opvatting terug dat de mens zich ook als volwassene moest scholen en zijn leven lang moet blijven leren. Het kon voorkomen dat wie als kind geen onderwijs had genoten op latere leeftijd naar school ging. Zie Post 1954, 115. En in een brief uit 1465 over de opvoeding van zijn zoon schrijft Jean de Lannoy, stadhouder onder Filips de Goede, dat zijn zoon na zijn schooljaren zijn kennis moet blijven vergroten door boeken te lezen, voornamelijk de Bijbel en teksten over ethiek, economie en politiek. Parafrase naar Naber 1995, 250.

⁵⁷ De kwestie van het gemengde lezerspubliek keert herhaaldelijk terug in Van Oostrom 1989. Zie ook Orme 1999, 457, die over een aantal boeken van Caxton opmerkt dat zij 'could be expected to appeal to adults as well as

in de proloog van de in 1488 gedrukte *Spyghel der jonghers* van Lambertus Goetman. Van Buuren laat zien dat de *Spyghel* in de eerste plaats bedoeld is voor *jonghe kindren sonderlinghe*, maar dat tevens een breder publiek aangesproken wordt. De adviezen zijn niet alleen bestemd voor *jonghers inder scolen, mer si dienen ende sijn van node elcken kersten mensche, hy si jonc of out, om te weten ende hem daer na te reguleren*.⁵⁸

Het feitelijke publiek

De vraag is nu wie de tekst daadwerkelijk gingen gebruiken. In welke milieus duikt het werk op en wat was het geslacht, de leeftijd en het scholingsniveau van de gebruikers? Dat de *Dietsche doctrinale* onder de stedelijke elite verspreid raakte, blijkt allereerst uit de boedelinventaris van de vermogende Gentse brouwer Jan Wasselins, die in 1389 werd opgesteld. Hij had maar liefst zeventwintig boeken in zijn bezit, waaronder een *doctrinael* en een verzamelhandschrift met *den vlaemschen doctrinael*.⁵⁹ De kans is groot dat ten minste een van deze twee handschriften de *Dietsche doctrinale* bevatte.⁶⁰

Bijna een eeuw later – in de tweede helft van de vijftiende eeuw – kopieerde een Gentenaar drie kapitels uit de *Dietsche doctrinale* in een papieren handschriftje van negen dubbelbladen. Het betreft instructies voor schepenen, waaraan in rederijkersverzen nog enkele gedragsvoorschriften zijn toegevoegd (f. 133v–135r).⁶¹ De excerptenverzameling bevat ook andere teksten die met bestuur en rechtspraak te maken hebben, zoals notities over leenrecht en een reeks excerpten uit de *boucken der philosophijen*. Hier vinden we zestien punten die elke landsheer moet volgen om rust en vrede in zijn land te behouden (f. 121r–122r), een geschil tussen een goede vorst en een kwade tiran (f. 122v), de eigenschappen van tirannen en hoe zij zullen sterven (f. 122v–123v),

children, for an absolute demarcation had not yet developed between the two readerships.' Mulder-Bakker heeft gesuggereerd dat KB KW 76 E 5 gefunctioneerd kan hebben als 'familieboek'. De gedachte dat alle leden uit een gezin zich door middel van de teksten in het handschrift konden scholen, is interessant, maar op haar argumentatie valt het een en ander af te dingen. Zo heeft Kwakkel laten zien dat onder een 'familieboek' doorgaans een boek verstaan wordt dat door de eerste gebruiker zelf werd vervaardigd (2002, 173, n. 147). Daarnaast geeft Mulder-Bakker de Beatrijs ten onrechte een sleutelrol in haar betoog (2002, 111, 121–123). Dit gedicht staat namelijk niet 'in het hart van de codex' en was ook zeker niet bedoeld als 'kerntekst' (Gabriël 2015, 34–35).

⁵⁸ Van Buuren 1998, 21.

⁵⁹ Derolez & Victor 1999, 119–120, nrs. 28.15 en 28.2. Zie over Wasselins Kinable 1998, 30.

⁶⁰ De Pauw en Reynaert opperen dat het eerste boek een *Dietsche doctrinale* zou kunnen zijn en het tweede de *Spyghel van sonden* van Jan de Weert (De Pauw 1879, 172; Reynaert 1994a, 18). Het tweede handschrift bevat ook *Jhans testeye*, een pausenkroniek (vermoedelijk een excerpt uit de *Lekenspiegel*) en de *groete passye*. Gezien deze tekstuele omgeving zou *den vlaemschen doctrinael* ook op de *Dietsche doctrinale* kunnen duiden. De aanduiding *vlaemschen* hoeft niet te verwijzen naar het dialect waarin de tekst oorspronkelijk geschreven is, maar kan ook functioneren als aanduiding van de volksstaal, eventueel in contrast met de Latijnse *doctrinale* van Alexander. Vergelijk bijvoorbeeld 'ijc vlamsche cathonen'. Zie Kienhorst 2005, dl. I, 144. Merk op dat Wasselins ook de *Melibeus* in zijn bezit had (nr. 8); eveneens een Antwerpse vertaling van het werk van Albertanus. Niets wijst erop dat de *doctrinale* op deze lijst een Latijnse tekst is.

⁶¹ Gent, Rijksarchief, hs. St. Pietersabdij reeks I, nr. 461, f. 119–136. Het betreft de kapitels: *Wat hemlieden toebehoert die vonnesse wijsen zullen; Oft es datmen gheen vonnesse verhaesten en zal en Datmen in de vonnessen gode ontsien zal* (II, 3501–3666). Voor een korte beschrijving en datering van het handschrift zie Hegman 1982, 7–9. Merk op dat de rederijkersverzen door enkele witregels van het excerpt gescheiden worden. Zie Blommaert 1841, dl. II, 65–68 voor een uitgave van de tekst. Over de inhoud van de toevoeging zie, beknopt, Warnar 2016, 113.

tien adviezen voor rechters en gouverneurs (124v-127r) en vijf richtlijnen voor advocaten en taalmannen (127r).⁶² Bij autopsie bleek dat op het laatste blad van de codex een bezittersnotitie voorkomt: *Desen bouc behoert toe gheerolf van coudenhoue* (f. 136v). Via deze notitie kunnen we de *Dietsche doctrinale* verbinden aan een Gentse poorter die bestuurlijk actief was. Ene Gheerolf van Coudenhove trad in 1493 en 1496 op als zevende schepen van gedele, in 1505 als vierde schepen van de keure en in 1508 als herekiezer.⁶³ Ook latere bezittersnotities wijzen erop dat de *Dietsche doctrinale* in bestuurderskringen circuleerde. Zo kwam handschrift Gent, Universiteitsbibliotheek, 942 (Oudenaarde, 1367) in de zestiende eeuw in het bezit van Johannes Dixmude.⁶⁴ Hij was schepen van Ieper in 1555 en getrouwd met Martine Keingiaert, in wiens familie het handschrift later opduikt.⁶⁵ De Ripuarische vertaling van de *Dietsche doctrinale* was begin zestiende eeuw in het bezit van een Keulse burger.⁶⁶

Een klein eenkolomshandschrift uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw toont dat de *Dietsche doctrinale* ook door vrouwen gelezen werd en dat de receptie niet tot de stedelijke omgeving beperkt bleef. Handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. kw 73 J 59 was eind zestiende eeuw in het bezit van Cornelia de Ridder van Groenestein. Cornelia was non in Harderwijk en van adellijke komaf. Haar vader was Jan XXVI Tonisz de Ridder, kasteelheer van Groenestein en schout van Nederlangenbroek onder Utrecht.⁶⁷ Eind zestiende eeuw schonk Cornelia het boekje aan haar neef Wilhelm Holl, zoals blijkt uit een notitie van zijn hand aan het begin van de codex. Hij was een van de zoons van Claes Holl, schepen en burgemeester van Tiel tussen 1554 en 1578.⁶⁸ Het is aantrekkelijk om aan te nemen dat ook Cornelia het

62 Mogelijk zijn de excerpten afkomstig uit de *Gentse Boethius*. Binnen het bestek van dit onderzoek was het echter niet mogelijk om dit na te gaan.

63 Zie Van Heule 1852-1861, dl. I, 364, 369 en dl. II, 10 en 16. In 1509 wordt ook nog een Geert van Coudenhove genoemd als vierde schepen van gedele. Mogelijk gaat het hier om dezelfde persoon (Van Heule 1852-1861, dl. II, 17). Een andere bron meldt dat ene Gheerolf van Coudenhove, zoon van Gheerolf, in 1533 overleed en begraven werd in de Sint-Michielskerk. Hij was getrouwd met Margriete Swinters (De Saint Genois 1865, 157 en Despout 2001, dl. III, nr. 1.6./029). Een complicerende factor bij de identificatie is dat deze Gheerolf dezelfde naam draagt als zijn vader. Er moet dus ook vroeger in de vijftiende eeuw een Gheerolf van Coudenhove geleefd hebben. Inderdaad wordt in de Staten van Goed over de jaren 1455-1457 ene Gheerolf van Coudenhove genoemd. Zie Van Elslande 1996, 202. Aangezien Hegman het handschrift met het excerpt in de tweede helft van de vijftiende eeuw dateert en er geen aanwijzingen zijn dat ook Gheerolf senior politiek actief was, houd ik het erop dat Gheerolf junior de bezitter van het handschrift was. Ik dank Jelten Baguet voor zijn behulpzaamheid bij het interpreteren van deze bronnen en voor het delen van zijn gegevens over de familie Van Coudenhove.

64 Er staat: 'Johannes dixmude est pres huius libri.' Hegman en Reynaert plaatsen een vraagteken bij het woord *pres* (Hegman 1982, 4; Reynaert 1996, 77). De transcriptie is echter niet onzeker, en ook in andere handschriften komt deze formulering voor. Zie bijvoorbeeld in Stockholm, Kungliga Biblioteket – Sveriges Nationalbibliotek, hs. A 56: 'Nicolaus Jac[obi] est pres huius libri' en 'Nicolaus Jacobi Byrkop est pres huius Codicis'. Dit handschrift is te raadplegen via www.codicesfennici.fi (geraadpleegd op 15-11-2017).

65 Een jongere hand noteert: 'Jo' de Keingiaert heere van Catsberg, Eeckebeke, Handienst, Wallebeke, Gilleveld'. Zie Hegman 1982, 3-4.

66 Op folio 1r van Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek (ULB), Hs. 2278 staat: Dit boech gehoert zu Goeswin van (?) Stralen [rasuur] burgere zu Coelne under spormecheren (Staub & Sanger 1991, 115-116).

67 Blok 1988, 5. Cornelia overleed in 1613 te Harderwijk, zoals uit haar grafsteen aldaar blijkt. Zie afbeelding bij Friederichs 1970, tussen p. 64 en 65. Friederichs vermeldt niet in welk klooster zij leefde. Biografische gegevens over Jan de Ridder bij Friederichs 1970, 42-51, 66.

68 Blok 1988, 5. Op f. IIIv staat: 'Anno domini 1591 d 28 octob[re]. / Fortvno j'aeime / Wilhelm Holl.' Links daarnaast in een tekstballon: 'Ma cosine Cor- / nelia de Ridder / De Groenestein / m'a fait present / de ce present / livre A / harderwijck'. Over Claes Holl: De Man 1949, 79, n. 118; 80. Blok vermoedt dat de eerste vrouw van

handschrift van een familielid gekregen had en dat het begin vijftiende eeuw voor een telg uit haar familie werd vervaardigd. De tekst vertoont in elk geval Hollandse dialectkenmerken.⁶⁹ Bovendien had ook een voorouder van Cornelia, mogelijk zelfs haar vader, begin zestiende eeuw ten minste één handschrift in zijn bezit. Het getijdenboek Den Haag, KB, KW 133 G 27, eveneens geproduceerd in het eerste kwart van de vijftiende eeuw, is voorzien van een zestiende-eeuwse bezittersnotitie van *Johan de Ridder jn Nederlangbroek op Gronnensteijn*. Het bevat een kalender voor Utrecht.⁷⁰

Enkele marginale notities in het boekje van Cornelia onthullen de interesses van vroegere gebruikers. Ik licht er twee lagen uit.⁷¹ Eén lezer plaatste twee handjes in de

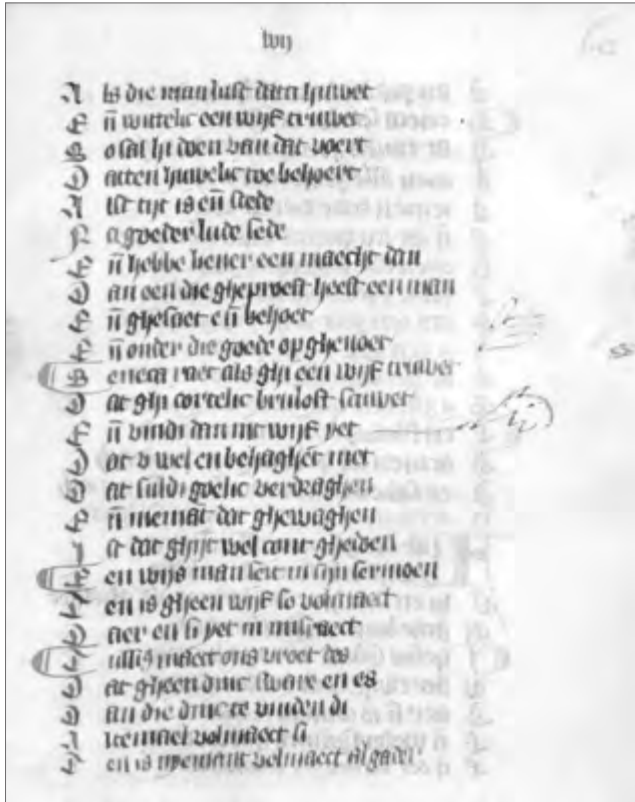
Cornelia's vader en de moeder van Wilhelm Holl zussen van elkaar waren, maar dat lijkt mij onjuist. De eerste vrouw van Jan de Ridder was Marianna van Leeuwen. Zij was een dochter van Herman van Leeuwen te Maurik en Margarete Uyteweerde. De moeder van Wilhelm was Gerarda Van Leeuwen Hermansdr., dochter van Herman Hermanszoon. Het gaat om twee takken van de familie Van Leeuwen, waartussen het verband onduidelijk is (vgl. Plomp 1993, 119). Wel vinden we nauwe banden tussen Cornelia's moeder Berta van den Poll en de ouders van Wilhelm Holl. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Jan de Ridder in 1537 met Berta van den Poll. Als getuigen van de bruid traden op Jan van Leeuwen, Adriaen van Braeckel en Hermen Hermesz. Jan van Leeuwen en Adriaen van Braeckel waren gelijktijdig actief in het stadsbestuur van Tiel (ondermeer in 1535). De hier genoemde Hermen Hermesz. zou wel eens de opa van Wilhelm Holl geweest kunnen zijn. Dat blijkt uit andere bronnen waarin hij samen met Jan van Leeuwen en Adriaen van Braeckel voorkomt. Enkele jaren eerder, in 1535, zijn Jan van Leeuwen en Adriaen van Braeckel met Jans broer Gerefaes voogd over de kinderen van Herman Hermansz. Een van deze kinderen is Gerarda Van Leeuwen Hermansdr., de moeder van Wilhelm Holl. Dit betekent dat Herman Hermansz. ook de naam Van Leeuwen droeg. Was hij misschien een broer van Jan en Gerefaes? Zij waren immers volgens De Man zoons van ene Herman van Leeuwen. De Man noemt echter alleen een derde broer die Gerrit heet. In elk geval vinden we Jan, Gerefaes en Herman Hermansz. ook in 1538 samen in een akte terug. De precieze relatie tussen de Van Leeuwens uit Tiel en de moeder van Cornelia blijft onduidelijk. De band moet in elk geval hecht geweest zijn, want de vader van Wilhelm, Claes Holl, trad op als voogd over de kinderen van Jan de Ridder (en dus vermoedelijk ook over Cornelia). In 1557 stemde hij in met de overdracht van het huis Groenestein aan de oudste zoon uit het eerste huwelijk van Jan de Ridder (Blok 1988, 5; Plomp 1993, 119; De Man 1948, 179, n. 90; 182, n. 97; 184, n. 104; De Man 1949, 79, n. 118; 80; Friederichs 1970, 44-45, 66).

69 Van der Vlist dateert het handschrift in het vierde kwart van de veertiende eeuw, maar De Vreese houdt het in de *Bouwstoffen* op de eerste jaren van de vijftiende eeuw en ook Kienhorst dateert het handschrift aan het begin van de vijftiende eeuw (Van der Vlist 1995, 136; Verwijs & Verdam 1927-1941, X, I, nr. 372.5; Kienhorst 2005, II, 140). Volgens Blok vertoont de taal van de tekst kenmerken die wijzen op Holland/Utrecht (1988, I, 10, 17-20). De Vreese gaat uit van een 'Hollandsch-Stichtschen kopiist' (Verwijs & Verdam 1927-1941, X, I, nr. 372.5). Margit Rem geeft ook aan dat de tekst onmiskenbaar Hollands is, meer bepaald beneden het IJ. Ik dank Margit voor haar hulp bij het lokaliseren van de teksten.

70 'Dyt boeck hoert tho Johan / de Ridder jn Nederlangbroek / op Gronnensteijn' (Blok 1988, 8; Brandhorst & Broekhuijsen-Kruijer 1985, nr. 129; Brugmans 1922, 57). Als de bezittersnotitie inderdaad zestiende-eeuws is, dan komt alleen de vader van Cornelia als bezitter in aanmerking. Hij leefde van 1510 tot na 1545 en was de enige Jan de Ridder die in de zestiende eeuw heer van Groenestein was. Mocht de notitie ouder zijn, dan komt ook Jan XIV Janszoon de Ridder van Groenestein in aanmerking. We kennen gegevens over hem uit de periode 1447-1493. Hij was gevolmachtigde van een vrouwenklooster in Utrecht. Zie Friederichs 1970, 64-68. Op het laatste blad van het boekje van Cornelia (f. 139r) is een bezittersnotitie geradeerd. Deze eigendomsomschrijving was echter korter dan die in het getijdenboek. Er komen geen gebruikssporen voor die de boekjes met elkaar verbinden.

71 Een derde laag wordt gevormd door een enkel handje en een onleesbaar woord op f. 7v. Dit handje is anders van vorm en kleur dan de handjes op folio 60r. Het staat bij de volgende passage: ¶ Salomon beuroet ons des / Alsoe een stat onbawaert es / Daer gheen mure omme en gaet / Ende te slichten lande staet / Alsoe is onbawaert elc man / Die sinen gheest niet dvinghen en can / Ghi sult altoes setten vore / Uwen mont ene sterke dore / Ende breydelen mit sulker virtuoet / Datter niet onnuts en ga wt' (I, 186-191). Geciteerd naar het handschrift, niet genormaliseerd. Versnummering verwijst naar Jonckbloet 1842. Een vierde laag wordt gevormd door notatekens. Ze staan bij passages over de kwade gevolgen van begeerte en wellust. De tekens op f. 29r (II, 335-356), 30r (II, 389-405) en 33r (II, 529-546) lijken mij zeker van dezelfde hand. Een vierde teken, op f. 40r (II, 875-886), is iets anders van vorm. Toch zou de markering heel goed van dezelfde hand kunnen zijn. In elk geval sluit de passage inhoudelijk bij de andere drie passages aan.

Afb. 1 Den Haag, KB, KW 73 J 59, f. 60r.

marge van een kapittel over het huwelijk (afb. 1). Het eerste handje wijst op een passage over de partnerkeuze. Een man moet een vrouw kiezen met een goed karakter, ze moet bedachtzaam zijn en onder goede mensen zijn opgevoed.⁷² Een tweede handje op dezelfde bladzijde markeert advies voor een goed huwelijk. Als een man eenmaal getrouwd is en iets aan zijn vrouw bevalt hem niet, dan moet hij dat vriendelijk verdragen en er tegen niemand over spreken.⁷³ Het advies richt zich expliciet op mannen, maar zou het niet eerder een vrouw geweest zijn die bij het lezen van deze passage opveerde en de handjes in de marge tekende? Zij leerde hier hoe ze een goede huwelijkskandidate werd en wat zij van een man in het huwelijk mocht verwachten.⁷⁴ Een tweede type markering vinden we slechts op één plaats in het handschrift, in een kapittel over het strijden. Een zwart kruisje markeert de uitspraak dat geweld niet ge-

⁷² De hele passage luidt: 'Als die man lust datti huwet / Ende wittelic een wijf truwet / So sal hi doen van dat voert / Datten huwelic toe behoert / Alst tijt is ende stede / Na goeder lude sede / Ende hebbe lieuer een maecht dan / Dan een die gheproeft heeft een man / Ende ghesaet ende behoet / Ende onder die goede opghewoet' (f. 60r; II, 1855-1864). Het handje staat ter hoogte van de laatste twee verzen.

⁷³ 'Ende vindi dan int wijf yet / Dat v wel en behaghet niet / Dat suldi goelic verdraghen / Ende niemant dat ghewaghen / Jst dat ghijt wel cont ghedoen' (60r; II, 1867-1871). Het handje is via een lijntje verbonden met het eerste vers van de hier geciteerde passage.

⁷⁴ Over het belang dat in adellijke kringen aan de opvoeding van kuis en deugdame vrouwen gehecht werd: Reinders 2017, 133-136, 138-145.

bruikt mag worden om wraak te nemen (maar wel om jezelf te verdedigen).⁷⁵ Deze gebruikers tonen interesse in thema's waarvan we ons goed kunnen voorstellen dat ze binnen de familie De Ridder van belang waren. Een van Cornelia's broers was lid van de Duitse Orde en later van de Maltezerorde, een andere groeide op als page aan het hof van Willem de Zwijger en schopte het tot maarschalk. Ook andere broers dienden in het keizerlijke leger. Twee zussen van Cornelia waren getrouwd, een derde zus leefde aanvankelijk in het klooster, trouwde vervolgens met een Italiaanse kapitein en werd uiteindelijk hofdame van Margareta van Parma.⁷⁶ Ook vroegere familieleden van Cornelia vervulden bestuurlijke taken, dienden in het keizerlijke leger, of leefden in een adellijk vrouwenklooster.

Opvallend is dat we onder de bezitters van de *Dietsche doctrinale* ook geestelijken aantreffen. Cornelius Oel, in de tweede helft van de vijftiende eeuw priester en kapelaan in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, had een *Dietsche doctrinale* in zijn bezit. In de inventaris van zijn boeken uit 1497 wordt melding gemaakt van een *duysschen doctrinael met enen sloot*.⁷⁷ Verder bezat hij een handschrift met preken, *Van den seven vroeden*, een klein brevier en *noch meer ander plusinghen van boecken* (en allerhande boeken van weinig waarde).⁷⁸ Ook Michael van der Stoct, aan het eind van de veertiende eeuw prior van de Sint-Baafsabdij te Gent, bezat vermoedelijk een handschrift met de *Dietsche doctrinale* of excerpten daaruit. In de beschrijving van zijn collectie vinden we een boek met *multa de dictis Rijsbrouc et de doctrinali et alia devota in theutonico* (nr. 102).⁷⁹ Verder vinden we een zestienregelig excerpt uit de *Dietsche doctrinale* in een rapiarium dat begin vijftiende eeuw in Groenendaal werd aangelegd.⁸⁰ Het handschrift, dat in het Ruusbroeconderzoek bekendstaat als Qq, bevat een groot

75 '¶ Want loy ende decretale / Ende alle rechte alsoe wale / Ropen al ouer al / Datmen cracht mit crachte weren sal / **Niet om wrake te doen stijf** / Mer om te bescuddene tijf' (f. 87r; II, 3181-3186). De regel waarachter het kruisje staat, is hier vetgedrukt.

76 Friederichs 1970, 45-51, 66-68.

77 Derolez en Victor 1999, 179-180, nr. 67.

78 De vier boeken waarvan de inhoud genoemd wordt, waren allemaal gebonden en soms voorzien van een sluiting. De *Dietsche doctrinale* behoorde dus tot zijn waardevolle boeken. De preken worden beschreven als *sermones de tempore*. Met *Van den seven vroeden* wordt waarschijnlijk *De zeven wijze mannen van Rome* aangeduid.

79 Dat het handschrift opent en afsluit met teksten in de volkstaal, maakt het waarschijnlijk dat ook de tussenvolgende tekst volkstalig was. Verder is het onwaarschijnlijk dat de *doctrinali* op de *Spiegel van sonden* wijst, aangezien deze tekst elders op de lijst al lijkt voor te komen. Nr. 96 wordt beschreven als: 'Item doctrinale morale in flamingo de papiro et de stimulo amoris et alia devota, 20 folio "omdat", penultimo "an wat bli"'. Een aanknopingspunt voor de identificatie van de *doctrinael* in dit handschrift vormt het woord 'omdat', dat volgens de beschrijving voorkomt aan het begin van de tweede bladzijde. In de *Dietsche doctrinale* vinden we het woord aan het begin van een versregel in regel 8 van de proloog en daarna pas in regel 837. Het is echter onwaarschijnlijk dat regel 8 van de proloog aan het begin van de tweede bladzijde terecht kwam, zelfs wanneer het handschrift een inhoudsopgave zou bevatten. In alle overgeleverde handschriften wordt namelijk bovenaan een bladzijde met de proloog begonnen. In de *Spiegel van sonden* daarentegen komt het woord 'omdat' voor aan het begin van vers 154. Deze regel zou heel goed aan het begin van het tweede blad terecht kunnen komen. Bij een opmaak in twee kolommen van elk ongeveer 39 regels en eventueel nog wat ruimte voor een initiaal, is er precies een heel blad nodig om de eerste 153 regels te herbergen. Ten derde blijkt de *Dietsche doctrinale* of een excerpt daaruit ook in andere bronnen samen met excerpten uit het werk van Ruusbroec voor te komen, namelijk in KB KW 76 E 5 (1374) en Brussel, KBR, hs. 2559-62 (zie hierna). Over Van der Stoct en zijn boekenlijst zie Gabriël 2009 en Willaert 2010, 9-12.

80 Brussel, KBR, hs. 2559-62, f. 175v. Het handschrift is een convoluut in drie delen; het excerpt staat aan het slot van deel I. Dit deel is circa 1420-1460 tot stand gekomen. Ik dank Geert Warnar, die me op dit excerpt wees. Zie over het handschrift Kienhorst & Kors 1998, 231-237; Van Beek 2009, 175-176; Geirnaert & Reynaert 1993, 205-206.

aantal excerpten uit werk van Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen, evenals enkele anekdotes over het leven van Ruusbroec, spreuken en korte stichtende passages. Zowel de Nacomelinc, die Groenendaal in de jaren 1410-1420 bezocht moet hebben om een handschrift met Ruusbroecs *Opera omnia* te corrigeren, als Pomerius, de biograaf van Ruusbroec, moeten over het hier bijeengebrachte materiaal beschikt hebben.⁸¹

Alle bezitters die we tot nu toe op het spoor gekomen zijn, moeten een behoorlijke scholing gehad hebben. Ook handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15659-61 (verder KBR 15659-61; Oss, 1469) getuigt ervan dat de *Dietsche doctrinale* terecht kwam in kringen waarin men vertrouwd was met het Latijn. De kopiïst gebruikt Latijnse termen om het begin van de boeken aan te duiden. Aan het begin van Boek II plaats- te hij na het opschrift het woord *Incipit* (144r) en aan het begin van Boek III het opschrift *Tercius liber incipit* (170r). Elders in het handschrift wordt Latijn gebruikt in Augustijnkens gedicht op het Johannesevangelie en in catechetische rijtjes.⁸²

De gedrukte uitgave van de *Dietsche doctrinale* uit 1489 wijst in de richting van een minder geschoold en eventueel jeugdig publiek. De Delftse drukker koos ervoor om de *Dietsche doctrinale* naar het model van kleine eenkolomsboekjes uit te geven.⁸³ Hij drukte de tekst in octavo in een zeer grote drukletter, waardoor er slechts negentien regels op een bladzijde pasten. Geen enkele handgeschreven versie heeft zó weinig regels per kolom.⁸⁴ Gezien de omvang van de *Dietsche doctrinale* is zijn keuze opmerkelijk. Met maar liefst 173 bladen was het boekje uitzonderlijk dik. Bovendien blijkt uit het onderzoek van Cuijpers dat in de periode tot 1490 het kwartoformaat voor de uitgave van Nederlandse teksten nog verreweg de voorkeur genoot boven octavo.⁸⁵ Waarom koos de drukker dan toch voor deze vormgeving? Kienhorst merkt op dat kleine boeken eenvoudig in de hand te houden waren, gemakkelijk meegedragen konden worden en door hun formaat ook voor jongeren geschikt waren.⁸⁶ Daarnaast wijst hij erop dat een opmaak in één kolom de leesbaarheid van de tekst ten goede

81 Kienhorst & Kors 1998, 222, 236.

82 De kopiïst geeft de zeven doodzonden en de vijf uiterlijke en innerlijke zintuigen met Latijnse equivalenten.

83 Een fout in de tekst maakt het waarschijnlijk dat de druk teruggaat op een handschrift met een opmaak in één kolom van 26 regels. Na vers III, 1267 zijn de verzen III, 1323-1373 en III, 1268-1322 omgewisseld. Vanaf vers III, 1374 vervolgt de tekst weer normaal. Als we de opschriften meerekenen (één regel in elk verplaatst blok tekst) en vaststellen dat in de tweede passage vier regels ontbreken in de druk (III, 1311-1314), betekent dit dat er twee blokken tekst van elk precies 52 verzen omgewisseld zijn. Het meest logische is dan dat het defect in de tekst het gevolg is van een verkeerd gevouwen dubbelblad uit het midden van een katern met een opmaak in één kolom van 26 regels. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het om een los enkelblad met een opmaak in twee kolommen van elk 26 regels gaat. Er is geen handschrift met deze opmaak overgeleverd en het ligt niet voor de hand dat midden in de tekst een enkelblad losraakte.

84 Den Haag, KB, hs. kw 73 J 59: 24-25 regels per kolom. Berlijn, SBB-PK, Ms. germ. okt. 635: 25 regels per kolom. Het papieren eenkolomshandschrift Darmstadt, ULB, Hs. 2278 heeft 24 regels per kolom en Brussel, KBR, hs. 12121 tussen de 20 en 26. Opvallend is dat het handschrift uit Darmstadt tekstuele verwantschap vertoont met de druk, wat erop zou kunnen wijzen dat ze beide op dezelfde (éénkoloms?) tak van de overlevering teruggaan. Kijken we naar de opschriften dan vinden we bijvoorbeeld: *geistlicher mynnen* (Darmstadt) en *geestelike minne* (druk) tegenover *menscheliker minnen* (Leiden); *vroetschaffen* (Darmstadt) en *vroescap* (druk), naast *vrienscepen* (Leiden); en *claffen* (Darmstadt) en *clappen* (druk) naast *vort seggen* (Leiden). Ik vergelijk de opschriften met Leiden, UB, hs. Ltk. 191 omdat dit handschrift unieke varianten met Darmstadt en de druk gemeen heeft.

85 Cuijpers 1998, 63.

86 Kienhorst 2005, dl. I, 88.

kon komen, zeker wanneer voor een relatief grote textualis gekozen werd. Dit kenmerk, in combinatie met een relatief laag aantal afkortingen, zou erop kunnen wijzen dat rekening gehouden is met een publiek dat weinig leeservaring had.⁸⁷ Ook de keuze voor een rijmtekst in een tijd waarin het proza steeds gebruikelijker werd, wijst in deze richting.⁸⁸ Reeds in 1415 wordt in de *Spiegel der leken* de berijming van de stof expliciet in verband gebracht met het beoogde jeugdige en ongeschoolde publiek.⁸⁹ Ook de berijmde *Spieghele der ionghers*, die zich zoals hiervoor al bleek expliciet op (school)kinderen richt, heeft in de uitgave van Vorsterman (ca. 1510) een opmaak in één kolom van twintig regels.⁹⁰

Het geïntendeerde gebruik

Nu we zicht hebben op de geïntendeerde en feitelijke gebruikers van de *Dietsche doctrinale*, doemt de vraag op hoe zij de tekst tot zich namen. Welke wijze van gebruik had de auteur voor ogen? En hoe werd de tekst daadwerkelijk gebruikt? In verband met het geïntendeerde gebruik wijst Reynaert op de slotverzen van de proloog, waarin de auteur God om hulp vraagt bij het schrijven van zijn werk, opdat *een ieder die de tekst hoort dan wel leest* er zijn voordeel mee kan doen:

Nu hulpe God, dat ict volbringhe,
Soe dat sijs te beter wesen
Alle diet horen ende lesen. (I, 52-54)

Het woord *lesen* kan zowel duiden op individuele lectuur als op het voorlezen van de tekst.⁹¹ Belangrijker is, aldus Reynaert, dat het werk kennelijk ook – of misschien zelfs in de eerste plaats – een luisterend publiek voor ogen had.⁹² De formulering *horen ende lesen* komt in veel volkstalige teksten voor. Volgens Green wijst deze aan het Latijn ontleende formule op wat hij noemt *the intermediate mode of reception*: een situatie waarin de auteur er rekening mee hield dat zijn tekst zowel gelezen als beluisterd zou worden. De interpretatie van deze frase kent echter een aantal moeilijkheden en

87 Kienhorst 2005, dl. I, 155-156.

88 Cuijpers laat zien dat slechts 4,5% van de gedrukte Nederlandstalige teksten uit de periode 1477-1540 uit rijmteksten bestaat. In totaal gaat het om 78 van de 1770 overgeleverde titels (Cuijpers 1998, 99, 258).

89 'Ende op dat ghi die tien gheboden u huusghesin lichteliken leren moecht, soe wil icse u mit corten woorden in ryme oversetten; want jonghe luden ende simpele luden dan rijm veel eer leren ende bet onthouden dan oft slechte woirden war.' Overgenomen uit Desplenter 2010, 9. Resoort veronderstelt dat de keuze voor het rijm mede te maken had met het gebruik als voordrachtstekst. Verder merkt hij op dat een groep rijmgedruken met het onderwijs te verbinden is en een aantal rijmgedruken zich richt op jongeren (Resoort 1998, 333-337). Twee van de rijmgedruken die Resoort noemt, namelijk *Reynaert* en *Lanseloot ende Sandarijn*, komen voor in een lijst van boeken die na Trente *niet meer* in het onderwijs gebruikt mochten worden (Dewitte 1970, 159-160).

90 Zie: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/titleinfo/3741520> (geraadpleegd op 15-11-2017). Op de laatste bladzijden van dit exemplaar (foto 34 en 36) zijn lijstjes met namen geschreven die verbonden zijn met de dagen van de week: 'feria secunda', 'feria tertia', 'feria sexta' et cetera. Zouden dit namen van scholieren zijn? Als dat zo is, dan duidt dit op daadwerkelijk gebruik van de *Spieghele* in een onderwijscontext.

91 Hetzelfde geldt voor het Latijnse *legere* (Green 2007, 5-7, 15-17).

92 Reynaert 1992, 472-473. Zie ook Sonnemans 1995, 137-138.

het is dus steeds van belang om in het werk te zoeken naar andere aanwijzingen die een beoogde dubbele receptie ondersteunen.⁹³

Indicatoren die er ondubbelzinnig op duiden dat de *Dietsche doctrinale* zelfstandig en individueel gelezen diende te worden, zijn schaars.⁹⁴ Als de woorden *lesen* of *scriven* gebruikt worden, betreft het verwijzingen naar plaatsen waar de auteur iets gelezen heeft of waar iets beschreven staat (*hebbic ghelesen, alsoe ict las, alsoe wi lesen, vinden wi bescreven*).⁹⁵ Het zijn bronvermeldingen die het werk autoriseren en niet tot doel hebben dat het publiek de betreffende tekst zelf ter hand neemt.⁹⁶ Wel bevat het begin van Boek III een duidelijke aanwijzing over de wijze waarop men de tekst tot zich moest nemen:

Maer ic hoept te settene soe claer,
Dat ic hope, sonder waen,
Dat het elc sal wel verstaen,
Diet met tastene wilt gronderen,
Ende daer op bliven ende studeren. (III, 6–10)

Het publiek wordt aangespoord de stof onderzoekend te doorgronden, te overpeinzen en erop te studeren. Zelfstandige lectuur lijkt voor deze manier van gebruik uitermate geschikt.⁹⁷ Terugverwijzingen in de tekst kunnen we dan zien als suggestie om een kapittel te herlezen.⁹⁸ Eenduidig is deze passage echter niet. Het gehoor en het geheugen speelden in de middeleeuwen immers een belangrijke rol bij het verwerven van kennis, dus ook een luisteraar kan de stof aandachtig overpeinzen.⁹⁹ Terugverwijzingen kunnen duiden op iets dat eerder in de voordracht behandeld is en aanleiding vormen voor een voordrager om terug te bladeren in de tekst.¹⁰⁰

Dat de auteur rekening hield met een aurale receptie, wordt duidelijk wanneer hij om aandacht van zijn publiek vraagt.¹⁰¹ Frequent gebruikt hij de woorden *Nu hoert* (II, 1672) of vergelijkbare frasen zoals *Nu soe seldi horen voert* (II, 3497), *als ghi moeght horen*

93 Over *lesen* oder *horen* zie Green 1994, 93–94 en 141–142. Wanneer het koppelwoord *und* wordt gebruikt zou *horen* ook kunnen wijzen op een situatie waarin iemand de tekst zelfstandig hardop leest. Het woord *lesen* kan ook duiden op iemand die de tekst voordraagt. Over de *intermediate mode of reception* zie Green 1994, 169 e.v.

94 Zie Green 1994, 136 e.v.; Green 2007, 7–11.

95 Respectievelijk: III, 1725; II, 2195; III, 1244; III, 1173. Vergelijk ook: 'Men seit daer een vers int latijn, / Dat scone zeden beter sijn / Dan enech ander doeght mach wesen: / Dit machmen in Catoen oec lesen.' (III, 1621–1624); 'Wi lesen oec van Catone / Dat hi leerde sinen sone ...' (II, 1647–1648); 'In dewangelie wi oec lesen' (II, 3230); 'In Tullius boeke wi lesen' (II, 3687); 'In Tullius boeke wi oec lesen' (III, 117); 'Else Gregorius heeft bescreven' (III, 1797).

96 Vgl. Green 1994, 124–126 en Coleman 1996, 99–101, 103–105.

97 Pleij wijst in zijn artikel over leesinstructies op vergelijkbare formuleringen in prozadrukken. Naast 'studeren' wordt hier concreet gesproken over 'overlesen' (Pleij 2004, 223).

98 Terugverwijzingen: 'daer ic af u / Hier vore hebbe gheseit nu' (II, 89–90), 'Bi desen redenen, die ghi / Nu hebt gehoert van mi' (II, 1119–1120), 'Als ic u vore maecte vroet' (II, 1646), 'Alsoe ic u hebbe gheleert' (II, 1718), 'Als ic u vore hebbe gheseit' (II, 2860), 'Hier vore hebbe ic u gheseit' (II, 3049), 'als ic u vore seide' (II, 3297), 'Als ic u seide vore al bloet' (II, 3312), 'Die ander boec int hier nu, / Daer in ic hebbe gheset u / Van ...' (II, 3769–3771), 'Als ic vore hebbe ghelesen' (III, 16), 'Alsoe ic u hier voren seide' (III, 164), 'Na dien alsic vore seide' (III, 219), 'Alsoe ic hier vore hebbe ghetelt' (III, 572), 'dat ghi / Hier vore horet segghen mi' (III, 1829–1830).

99 Coleman 1996, 90–91.

100 Vgl. Green 1994, 121–123.

101 Voor een definitie van het begrip *aurality* zie Coleman 1996, 1, 27–32.

(III, 640) en *Die ghi hier nu hebt ghehoert* (II, 1670). Eenmaal vinden we het woord *horen* in combinatie met *segghen*: *dat ghi hier vore horet segghen mi* (III, 1829–1830).¹⁰² Voorzichtigheid is ook hier geboden, want *horen* wordt tevens gebruikt als verwijzing naar het werk van autoriteiten.¹⁰³ Maar ook andere kenmerken van de *Dietsche doctrinale* duiden op de beoogde vocalisatie van het werk.¹⁰⁴ Zo heeft Reynaert gesuggereerd dat de gebedsachtige slotformules in het licht van de voordracht geïnterpreteerd kunnen worden.¹⁰⁵ Heel wat kapitels sluiten af met een bede of een concluderende oproep tot goed gedrag. Bijvoorbeeld: *God behoede onsen mont alsoe / Dat wi ewelijc met hem sijn vroe* (II, 765–766). En: *Daer omme laet ons met herten fijn / Inden gheloeve ghestadech sijn* (I, 562–563). Met name in enkele vroege handschriften volgt na het slot van kapitels soms ook het woord *amen*. Het vaakst gebeurt dit in KB KW 76 E 5, waar in totaal elf kapitels zo afgesloten worden.¹⁰⁶ Veel Middelnederlandse teksten eindigen met een gebedsachtige slotformule, vaak gevolgd door het woord *amen*.¹⁰⁷ In een situatie waarin de tekst werd voorgedragen, signaleerden de afsluitende woorden bij een gebrek aan visuele hulpmiddelen dat de tekst ten einde liep. Afzonderlijke kapitels worden echter veel minder frequent op deze manier afgesloten.¹⁰⁸ Dat dit in de *Dietsche*

102 Vergelijk bij Hogenelst ‘... daer ghi nu horet spreken thans van mi’. Deze woorden verwijzen volgens haar ondubbelzinnig naar een voordrachtsituatie (1997, 84).

103 Bijvoorbeeld: ‘Men hoert Catoene ghewaghen’ (III, 1107), ‘Salomoene men spreken hoert / In sine proverbien dit wort’ (I, 196–197) en ‘Sente Paulus hoertmen spreken’ (I, 274).

104 Green geeft aan dat de letterlijke betekenis van het woord *horen* wel degelijk relevant kan zijn wanneer ook andere signalen in de tekst op de beoogde vocalisering van een werk duiden (1994, 79–84). Zie ook Coleman 1996, 98–99 en Hogenelst 1997, 80.

105 Ook vraagt Reynaert zich af of het opsplitsen van omvangrijke Latijnse kapitels in korte Middelnederlandse hoofdstukjes met een aurale receptiesituatie te maken heeft (1994b, 417, n. 22 en 416–417, n. 20). Hierop voortbouwend: Riedel-Bierschwalde 2009, 106–107.

106 KB KW 76 E 5: I.2, I.3, I.4, I.6, I.10 (Amen. Amen.), II.2, II.4, II.5, II.7, II.9, II.16. Leiden, UB, hs. LTK 191: I.2, I.3, I.9, II.4, II.5, II.9, II.16, II.33. Gent, UB, hs. 942: I.2, I.3, II.2, II.9, II.16, III.32. Brussel, KBR, hs. 15659–61: I.2, I.3, II.16, III.32. Bremen, Staats- und Universitätsbibliothek (SUB), msb 0002: I.2, I.3, II.16, II.34, III, 32. In de volgende handschriften komt ‘amen’ alleen voor aan het slot van het laatste kapittel (III.32), voorafgaand aan de epiloog: Den Haag, KB, hs. KW 73 J 59; Brussel, KBR, hs. 4806–07. ‘Amen’ komt na geen enkel kapittel voor in Den Haag, KB, hs. KW 73 F 19 en Brussel, KBR, hs. 12121 (ook tekstueel verwant) en in Brussel, KBR, hs. II 182. In de Nederlandse vertaling (Darmstadt, ULB, Hs. 2278) komt ‘amen’ voor aan het slot van kapittel I.3. Daarnaast zijn er nog enkele fragmenten waarin ‘amen’ aan het slot van een kapittel opduikt. Rostock, University Library, Fragm. Phil. 34: II.28; Eton, Eton College, ms. 208: II.9; Toronto, University Library, hs. Thomas Fisher Rare Book Library, Jason A. Hannah, RB 103, 433: I.3, I.4, I.9 (in de catalogus kan ik deze signatuur niet terugvinden; het gaat om de druk van *Rosa anglica practica medicinae* uit 1492); Den Haag, KB, hs. KW 131 D 3: I.3.

107 Burgers 1999, 226–228.

108 Maerlant sloot zijn kapitels bijvoorbeeld niet met dergelijke formules af, terwijl het in de Antwerpse teksten wel af en toe gebeurt. Een vergelijking met de *Lekenspiegel* en *Jans Teesteye* laat echter zien dat het fenomeen in de *Dietsche doctrinale* veel frequenter voorkomt. Ook het woord *amen* vinden we in de *Spiegel historiael* niet aan het slot van kapitels. In de *Lekenspiegel*, de *Brabantsche yeeften* en in *Jans Teesteye* komt *amen* slechts eenmaal voor aan het slot van een kapittel. In het berijmde *Leven van Lutgard*, bewaard in een handschrift uit 1270, komt het woord ‘amen’ ook aan het slot van kapitels voor (Mantingh 2000, 143, 150, n. 7). De *Spiegel der menscheliker behoudenesse*, de Middelnederlandse vertaling van het *Speculum humanae salvationis*, bevat ook gebedsachtige slotformules aan het eind van kapitels, evenals het woord *amen*. In het Latijnse *Speculum* eindigt elk hoofdstuk met een kort gebed en de drie laatste hoofdstukken zijn zelfs in hun geheel als gebeden te beschouwen (Stork & Wachinger 1995, kol. 55). In de Middelnederlandse berijming beslaan de gebedsformules aan het slot van kapitels meerdere verzen. Zie voor een editie van de tekst Daniels 1949. Ook in de *deutschen anonymen Versüßersetzung* komen dergelijke uitgebreide gebedsformules aan het slot van kapitels voor. In dit verband is het opvallend dat de *Dietsche doctrinale* in twee handschriften samen met deze Duitse rijmvertaling is opgenomen, namelijk in Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (HAB), Cod. 127 a Blankenberg en Darmstadt, ULB, Hs. 2278. Ook in het Latijn zijn beide teksten

doctrinale wel gebeurt, wijst erop dat kapitels hier voor een luisterend publiek als afgeronde zelfstandige eenheid gemarkeerd waren. Losse kapitels vertonen zo gelijk-nis met preken en korte voordrachtteksten, die eveneens vaak eindigen met een vermaning en/of gebedsachtige formule.¹⁰⁹

We kunnen ons vervolgens afvragen of deze slotformules en het woord *amen* ook een functie hadden bij de voordracht van de *Dietsche doctrinale*. Andere teksten eindigen soms met een formule waarin het publiek expliciet wordt opgeroepen om een gebed met 'amen' te bekrachtigen. Zo eindigt het *Boec van der wraken* met de woorden *Nu seght allegader Amen* (III, 2520) en lezen we aan het slot van de *Melibeus* – net als de *Dietsche doctrinale* een Antwerpse vertaling van een werk van Albertanus van Brescia – *Nu segt Amen ghemeynlike* (vs. 3771).¹¹⁰ Deze formules duiden op een meerkoppig publiek, dat het gebed van de voordrager met *amen* bekrachtigde. Een vergelijkbare receptiewijze ligt voor de *Dietsche doctrinale* voor de hand. In elk geval wordt op twee plaatsen in de tekst een meerkoppig publiek aangesproken: *Lieve kindere nu merct* (III, 831) en *Lieve liede* (III, 1763).¹¹¹ Palmer meent echter dat het voorkomen van *amen* aan het slot van een tekst niet te gemakkelijk als een respons van het publiek geïnterpreteerd moet worden en beklemtoont dat 'the graphic or 'codicological' significance of the siglum, often written in majuscules, as the marker of an ending' niet uit het oog verloren mag worden.¹¹² In KB KW 76 E 5 volgt het woord *amen* echter in zeven van de elf gevallen op een gebedsformule, en in de overige vier gevallen op verzen die refereren aan God en zijn eeuwig rijk. In die context was een bekrachtigend *amen* van het publiek zeer op zijn plaats. Een van de kopiïsten van de *Dietsche doctrinale* anticipeerde daadwerkelijk op een voordrachtsituatie waarin een groep mensen de tekst beluisterde. Na de oproep aan het eind van de tekst om samen tot God te bidden en de afsluitende woorden *So dat wy comen salichlike / Jn sijn ewich hemelrike* plaatste hij de regels *Des ionne ons die hemelsche vader / Amen segt alle gader Amen*.¹¹³

In de *Dietsche doctrinale* wordt het beeld opgeroepen van een leraar die een groep mensen mondeling onderwijst. Ook wie de tekst individueel las, werd in zijn beleving meegenomen naar een situatie waarin hij de tekst samen met anderen beluis-

samen overgeleverd. In een lijst van boeken die in 1532–1540 in Rooklooster werd opgesteld, wordt een handschrift vermeld waarin Albertanus *De amore* samen met het Latijnse *Speculum* was opgenomen. Zie Corbellini 2002, 101–102. Dat deze teksten zowel in het Latijn als in de volkstaal samen zijn overgeleverd, vormt geen verklaring voor het voorkomen van slotformules in de *Dietsche doctrinale*, maar het laat wel zien dat ze mogelijk op een vergelijkbare manier gebruikt werden.

109 Zie Mertens 2009, 11, 13. Voorbeelden van dergelijke formules op p. 50, 55 en 61. Voor korte (voordrachts) teksten zie bijvoorbeeld in het Comburgse handschrift V.16, V.18, V.20. Vgl. ook Hogenelst 1997, die erop wijst dat aan een excerpt uit de *Lekenspiegel* in het handschrift-Van Hulthem verzen zijn toegevoegd die een voordrachtskarakter hebben, waaronder een aansporing om samen te bidden (1997, 83).

110 Ermens oppert dat het *Boec vander wraken* mogelijk aural gerecipiëerd werd, verwijzend naar het frequente gebruik van *horen*, de directe aansprekingen van het publiek en de oproep om gezamenlijk 'amen' te zeggen aan het slot van de tekst (2015, 182).

111 Reynaert 1992, 473.

112 Palmer 2005, 70–71.

113 De variant komt voor in Den Haag, KB, hs. KW 73 J 59 (begin vijftiende eeuw) en Brussel, KBR, hs. II 182 (eerste helft vijftiende eeuw). De handschriften zijn tekstueel sterk verwant, maar niet door dezelfde kopiïst geschreven. Citaat naar KB KW 73 J 59, f. 138v. Zie ook Jonckbloet 1842, 317, varianten bij vs. 1958. De formule komt eveneens voor in het *Boec vander Wraken*: 'Des onne ons die hemelsche Vader! / Amen seghet allegader. Amen' (Snellaert 1869, 487, bk. III, k. CXVII, vs. 2489–2490).

terde.¹¹⁴ Dat betekent dat leren in de *Dietsche doctrinale* een activiteit is met een sterk gemeenschappelijk karakter. Onder verwijzing naar Bumke stelt Green dat de auditieve receptie van teksten in groepsverband verklaard kan worden vanuit de functie die deze teksten vervullen bij de vorming en bekrachtiging van gemeenschappen. Hij schrijft: ‘a literature meant to serve a sense of community will more readily achieve this by collective occasions on which the group reaffirms its cohesion by hearing this proclaimed to them in public than by private reading by isolated individuals’.¹¹⁵ Zelfs wanneer de *Dietsche doctrinale* individueel gelezen wordt, dienen de voordrachtskenmerken van deze tekst een vergelijkbaar doel. In de *Dietsche doctrinale* komt een collectieve moraal tot uitdrukking, die niet alleen het individuele leven maar ook dat van de gemeenschap moet dienen.

Feitelijk gebruik

Hoe werd de tekst nu concreet gebruikt? Waar in het werk zelf de aanwijzingen voor een aurale receptie het meest in het oog springen, vinden we in de handschriften juist duidelijke sporen van aandachtige zelfstandige lectuur. Hierboven zagen we al dat lezers notatekens in de marge van hun handschrift plaatsten en uit het werk excerppeerden. Andere gebruikers hebben de tekst naar eigen inzicht verbeterd. Zo is in handschrift KBR 15659-61 één kapittel welbewust verplaatst. Het kapittel *Van wiser voersienecheiden* (III.21) staat tussen *Van wijsheiden* (III.9) en *Wat men nu wijsheit heet* (III.10). Om de samenhang te verduidelijken gaf de bewerker het verplaatste kapittel het opschrift *Noch van wijsheyden*. Dit was geheel in overeenstemming met de inhoud van het kapittel, dat opent met de woorden: *Wijsheit heit als ic verstaet / In latijn prudentia*.¹¹⁶ Deze gebruiker moet de tekst niet alleen grondig gelezen hebben, hij was

114 Vergelijk Hunt 2005, 117: ‘The evidence of ‘oral’ elements in the *Life of St Modwenna* is unusually rich and yet all we can confidently state is that the text lends itself to episodic recital and is written in a style which creates the impression (illusion?) of intimacy with a carefully targeted audience.’ Over de functie van orale elementen zie, samenvattend, Chinca & Young 2005, 6-7.

115 Green 1994, 63. Green verwijst naar Bumkes *Mäzene im Mittelalter* en naar zijn *Geschichte der Deutsche Literatur*, maar op de opgegeven pagina’s vind ik deze conclusie niet terug. Ik citeer daarom naar Green. Zie hierover ook Coleman 1996, 29-31.

116 Citaat naar het handschrift. Ook in de lijst met kapittelopschriften voorin het handschrift is de volgorde van de kapitels aangepast. Een andere duidelijke ingreep in de tekst vinden we in Brussel, KBR, hs. 4806-07 (laatste kwart veertiende eeuw). Hier zijn vier opeenvolgende kapitels verplaatst. Na het laatste kapittel over vriendschap in het midden van het tweede boek (II.24 *Van vrienden daer men ane twiuelte*) – op de plaats waar in het Latijn oorspronkelijk boek III begon – plaatste de bewerker allereerst twee kapitels die eveneens gaan over de omgang met de medemens (II.28 *Dat een minsche vergeten sal des onrecht datmen hem doet* en II.29 *Van prisene den minsche*). Hierna vervolgt hij de tekst met twee kapitels over rijkdom (II.30 *Van rijcheiden te winnene ende te houden* en II.31 *Hoemen rijcheit orberen sal*). De kapitels die hij had overgeslagen, handelen eveneens over aards bezit en sluiten hier vervolgens op aan: II.25 *Hoemen titelijc goet minnen sal*, II.26 *Van goede dat haestelijc wast* en II.27 *Van giften te geuene ende te nemene*. Hierna gaat de tekst verder met kapitels over arbeid (II.33 en II.34). Opschriften naar het handschrift, nummering naar Jonckbloet. Het gevolg van deze verplaatsing is dat de kapitels over de omgang met de medemens op elkaar aansluiten. Minder logisch is dat de introductie op de tastbare zaken aan het begin van kapittel II.26 nu pas voorkomt nadat er al twee kapitels over rijkdom gepasseerd zijn. Wel heeft de kopiist de eerste twee verzen van dit kapittel – die het voorgaande thema samenvatten – weggelaten. De verzen ‘Nu hebbic u voerwaer getelt / Hoe ghi uwen evenkersten minnen selt’ ontbreken in dit handschrift, waardoor de overgang naar de tastbare zaken minder expliciet is gemarkeerd.

bovendien gewend om in teksten in te grijpen. Een dergelijke omgang met teksten past goed bij het profiel van gebruikers als Cornelius Oel en Michael van der Stoct.¹¹⁷

De vraag is nu of er ook aanwijzingen zijn die duiden op een aurale receptie. Allereerst valt dan op dat de *Dietsche doctrinale* in verzamelhandschriften voorkomt naast teksten die voor de voordracht geschreven zijn. Zo staat het gedicht in KB KW 76 E 5 naast de *Beatrijs* en bevat handschrift KBR 15659-61 tevens de sprokenverzameling van Willem van Hildegarsberch.¹¹⁸ Het is interessant om de gelijkenis tussen de *Dietsche doctrinale* en sproken verder te verkennen. De sproke *Van hoveerden* (V.21) uit het Comburgse handschrift blijkt namelijk te zijn ontstaan uit het gelijknamige *Dietsche doctrinale*-kapittel. Het openingsvers stemt geheel overeen en in de regels die volgen neemt de auteur flarden van zijn voorbeeld over.¹¹⁹ Inhoudelijk volgt hij de *Dietsche doctrinale* hier nog vrij getrouw, maar later gaat hij zijn eigen weg. De eerste regels, waarin de overeenkomst tussen beide teksten het grootst is, zijn hieronder parallel afgedrukt:

KB KW 76 E 5
Van hoeverden

Hoeverde es dquaeste venijn,
Dat in der **werelt** mach sijn;
Ende luttel **yemen** wilt **kinnen**
Dat hi **hoeverde** hevet binnen,
Want **den hoeverdeghe dunct dat hi**
Alder eren wel **werdech si,**
Ende en wilt oec, waerlike,
Hebben gheen **ghelike.**
Waer hi comt hem dunct des,
Dat hi die beste vanden hoepe es.
Ja, int beghin, verstaet wel dat,
Hoeverde **jeghen gode** vermat,
Ende en woude hem en gheen voordeel gheven,
Daer dinghelen omme moesten sneven.
¶ Salomon seit: soe waer es **hoeverde**
Daer es nijt ende **groet onwerde,**
Ende selden eest daer sonder discoert.
(III, 389-405)

Comburg.V.21
VAN HOVEERDEN

HOeverde es **tquaetste venijn**
Ende datter **weerelt** meest doet pijn
Ende **niemen** ne wil **bekinnen**
Dhoeverde van zinen zinnen
Ende **dh**oeverdeghe stinckende mes
Dinct dat alre eeren weert es
Ende niement zijns **ghelike**
Also wel de aerne als de rike
Hoeverde comt huut verwaenden moede
Ende berrent altoes ghelijc den gloede
Lucifer in den hemele began
Jeghen gode te makene ghespan
Ende verhief hem met **oeverden**
Dies wart hi met **groeter onweerden**
Gheworpen in der hellen slijc (1-15)

117 Wat vanzelfsprekend niet betekent dat zij hun tekst enkel op deze manier gebruikten (zie hierna). Vgl. Coleman 1996, 93.

118 Het handschrift bestaat uit drie codicologische eenheden die vermoedelijk van meet af aan samen gefunctioneerd hebben. Een beknopte beschrijving van het handschrift is te vinden bij Bisschop & Verwijs 1870, xxv-xxvi en Meder 1991, 16-17.

119 Jonckbloet schrijft in zijn inleiding op p. LVIII dat het hoofdstuk *Van hoeverden* afzonderlijk wordt aangetroffen, en verwijst daarbij naar Mone 1838, 293, n. 443. Hier wordt *Van hoveerden* inderdaad genoemd, en de twee begin en eindregels worden gegeven. Dat de verwantschap alleen de eerste verzen betreft, kon Jonckbloet op basis van deze vermelding niet weten. In de editie van het Comburgse handschrift en in Hogenelsts repertorium van sproken wordt de gelijkenis met de *Dietsche doctrinale* niet benoemd. Ook Schenkel geeft aan dat er van de tekst geen andere vindplaats bekend is (Schenkel 1998, 154).

De globale verwantschap aan het begin van de tekst doet vermoeden dat hier iemand aan het werk was die het kapittel uit de *Dietsche doctrinale* ooit eens uit zijn hoofd geleerd had.

Hogelst rekent *Van Hoveerden* tot de sproken, wat betekent dat zij ervan uitgaat dat het gedicht voor de voordracht bestemd was.¹²⁰ De tekstuele omgeving waarin de bewerking is opgenomen, ondersteunt deze gedachte. Deel V van het Comburgse handschrift bevat verschillende teksten met voordrachtskenmerken. Aan het slot van *Van begrijpe* wordt het publiek bijvoorbeeld aangesproken met de woorden *Kindre nu laet ons wel leuen* (V.3, vs. 59), waarna een bede tot God volgt die wordt afgesloten met een dubbel ‘amen’. Een zeer duidelijke oproep tot gemeenschappelijke gebed komt voor in een titelloos gedicht over goed bestuur (V.16). Met de volgende woorden sluit de verteller zijn gedicht af:

Nu willen wi bidden groet ende cleene
 Jhesum cristum van nasareene
 Over die hebben regement
 Sijn si groet of zijn si cleene
 Datsi gods gracie behouden ghemeene
 Sech amen die hier zijn omtrent amen. (85-90)

Het laatste vers toont dat de tekst bestemd was om in een publieke ruimte te worden voorgedragen.¹²¹ De woorden *groet ende cleene* wijzen erop dat hierbij zowel volwassenen als kinderen aanwezig konden zijn. In een vergelijkbare situatie zou ook het gedicht *Van hoveerden* ten gehore gebracht kunnen zijn.

Nou gaat het hier natuurlijk niet om een handschrift met de volledige *Dietsche doctrinale* of om een volledig kapittel uit de tekst. Toch is de vergelijking met sproken interessant. Gebruikte men kapitels uit de *Dietsche doctrinale* op dezelfde manier als deze sproken? Kenmerkend voor het type sproke waartoe *Van hoveerden* behoort, is dat rond een bepaald thema moraliserende uitspraken verzameld worden, zonder dat er een duidelijke verhalende lijn is aangebracht.¹²² Hetzelfde gebeurt in kapitels uit de *Dietsche doctrinale*. En net als veel sproken sluiten ook deze kapitels vaak af met een bede tot God of een wending die de thematiek in christelijk perspectief plaatst.¹²³ Bovendien blijken ook elders afzonderlijke kapitels uit een omvangrijk didactisch werk als losse sproken te functioneren. Zo is het kapittel *Hoe man ende wijff sullen leven* uit de *Lekenspiegel* zonder ingrijpende wijzigingen opgenomen in de sprokenverzameling van Willem van Hildegarsberch en komt het kapittel *Van gods wesene* hier in

¹²⁰ Zie Hogelst 1997, dl. II, 245 (nr. 353). Over haar definitie van een sproke dl. I, 35, 40-41.

¹²¹ Vergelijk ook de slotwoorden van het gedicht dat direct aan *Van Hoveerden* voorafgaat: ‘Amen secht elkerlike amen’ (V.20, vs. 82).

¹²² Hogelst 1997, dl. I, 116 en 230, n. 6. Vergelijk bijvoorbeeld ook tekst 188 in het handschrift–Van Hulthem. Onder het opschrift ‘Alderhande prouerbien vanden wisen salomone’ volgt een strofisch gedicht met adviezen over goed gedrag. Eenmaal vinden we een uitspraak die op een voordrachtsituatie duidt: ‘Noch hoere mi eer ic di ontga’ (vs. 28). Het gedicht sluit af met de opgave van het aantal versregels, waarover Van Oostrom in een interview in NRC heeft gezegd dat ze functioneren als richtlijn voor sprekers (Blokker 2017).

¹²³ Zie over dit laatste in verband met de gedichten van Hildegarsberch Meder 1991, 179.

bewerkte vorm voor (onder de titel *Van sempelen ghelove*).¹²⁴ Beide kapitels vertonen veel gelijkenis met kapitels uit de *Dietsche doctrinale*.¹²⁵ Dit brengt ons terug bij KBR 15659-61, waarin zowel het werk van Hildegarsberch als de volledige *Dietsche doctrinale* is opgenomen. De collectie is zoals gezegd aangelegd door iemand die het Latijn beheerste, maar bevat teksten voor leken. Mogelijk gebruikte hij of iemand uit zijn omgeving de verzameling om uit voor te lezen of te onderwijzen.

Naast de combinatie van teksten kan ook de vorm van middeleeuwse handschriften iets zeggen over het beoogde gebruik van een codex. 'Many a manuscript's shape and size were determined by its function', schrijft Pamela Robinson in *The Cambridge History of the Book in Britain*.¹²⁶ Vooral interessant zijn boeken die qua vorm afwijken van wat op een bepaald moment de norm was, zoals Kwakkel heeft laten zien.¹²⁷ Wanneer we ervan uitgaan dat een handschrift bewust op een bepaalde manier is vormgegeven, dan zou een afwijking van de norm erop kunnen wijzen dat de codex met het oog op een specifieke manier van gebruik ontworpen was. Het grootste deel van de *Dietsche doctrinale*-handschriften is vormgegeven naar veertiende-eeuwse standaard. In 79% van de tekstgetuigen (26 van de 33) is de tekst opgemaakt in twee kolommen en bedraagt de relatieve breedte van de pagina gemiddeld 0,71.¹²⁸ Dit wil zeggen dat de breedte van de pagina 71% van de hoogte bedraagt. Wanneer iemand een handschrift met de *Dietsche doctrinale* bestelde, lag het dus voor de hand dat hij een boek verwachtte dat aan deze normen voldeed.

Toch zijn er ook gebruikers geweest die hun handschrift met de *Dietsche doctrinale* anders lieten vormgeven. De handschriftfragmenten Leiden, UB, hs. Ltk 193 (eerste helft vijftiende eeuw) meten 265x125 mm en hebben een relatieve breedte van 0,47. Het boek was dus uitzonderlijk lang en smal. Elke bladzijde bevatte één kolom tekst van 38 tot 40 regels. De pagina's zijn voorzien van een foliëring, wat erop kan wijzen dat het handschrift een inhoudsopgave bevatte die de gebruiker direct naar het juiste folio leidde.¹²⁹ We hebben hier te maken met een bijzonder type boek dat ook door

124 Zie Meder 1991, 82-83.

125 De thematiek van het huwelijk wordt in de *Dietsche doctrinale* behandeld in de kapitels II.19 *Hoe een man sijn wijf minnen sal*, II.20 *Noch van huwelike* en II.21 *Hoe een man sijn wijf houden sal*. Het eerste kapittel uit deze reeks komt op een aantal plaatsen letterlijke overeen met de *Lekenspiegel* (en dus ook met de sproke van Hildegarsberch). Het verschil tussen beide teksten is dat in de *Dietsche doctrinale* naar uitspraken van autoriteiten wordt verwezen ter onderbouwing van het betoog. Het kapittel *Van Gods wesene* vertoont overeenkomsten met de kapitels III.31 *Vander Godheit* en III.32 *Noch subtijlre van Gode*.

126 Robinson 2008, 52.

127 Kwakkel 2012, 33-37.

128 Het gaat hier zowel om papieren als om perkamenten handschriften in het Middelnederlands en het Duits, inclusief de Delfse druk. Ook het gereconstrueerde formaat van fragmentarisch overgeleverde handschriften is meegenomen. De tekstgetuigen van de prozavertaling van Erhart Groß zijn buiten beschouwing gelaten evenals de handschriften met excerpten uit de *Dietsche doctrinale*. Biemans stelt dat de opmaak in twee kolommen in de middeleeuwen in heel Europa het meest gebruikelijk was (1997, 143). Zie ook Klein 1995, 22-23. De gemiddelde relatieve breedte van middeleeuwse boeken bedroeg 0,70 (Bozzolo & Ornato 1983). Ik baseer me hier op Kwakkel, die hun resultaten parafrazeert (2012, 35).

129 Deze foliëring wijst er in de eerste plaats op dat het handschrift de hele *Dietsche doctrinale* bevatte. In het midden boven de kolom op fragment 1r vinden we folionummer xxxv. De eerste regel van dit blad is vers II, 1753. Dat betekent dat tot dit punt zo'n 2720 regels verstreken zijn (918 regels voor Boek 1 + 1752 regels uit Boek 2 + circa 50 regels voor 28 opschriften). Bij een opmaak van gemiddeld 39 regels per kolom zijn er dan dus 2720 : 78 = 34,9 folia verstreken en was het eerstvolgende folio inderdaad folio 35. Dat de foliëring op de opname van een inhouds-

middeleeuwse gebruikers als afwijkend werd beschouwd.¹³⁰ De reden om voor deze vorm te kiezen is volgens Kwakkel dat de balans van het boek veranderde. Deze verschoof van de buitenkant naar het midden, waardoor het boek goed in de hand lag. Hij schrijft: 'De rug van het handschrift kwam zo op de palm van de hand te liggen [...] en de druk op de vingers en de duim nam af, zodat het niet de neiging vertoonde ongecontroleerd ver open te klappen.'¹³¹ Robinson heeft verder opgemerkt dat men de tekst gemakkelijk kon overzien en het boek in één hand kon vasthouden en met de andere hand de bladzijden kon omslaan.¹³²

opgave duidt, volgt uit het totale beeld van de tekstoverlevering. In een groot deel van de handschriften wordt de *Dietsche doctrinale* door een inhoudsopgave ontsloten, die vermoedelijk door de auteur zelf werd opgesteld. Ook zijn Latijnse voorbeeld was namelijk in veel handschriften van een inhoudsopgave voorzien. Bovendien sloot hij aan bij een Middelnederlandse traditie waarin het gebruik van inhoudsopgaven en kapittelopschriften reeds gewoon was, getuige bijvoorbeeld handschriften met de *Spiegel historial* en de *Lekenspiegel*. Zie respectievelijk Biemans 1997, 153–158 en Piters 2002. Slechts in vier van de dertien bronnen die de hele *Dietsche doctrinale* bevatten, komt geen inhoudsopgave voor. Het betreft: Brussel, KBR, hs. 4806–07; Brussel, KBR, hs. 12121; Den Haag, KB, hs. kw 73 F 19 en Leiden, UB, hs. Ltk 191. In het laatste handschrift komt wel een foliëring voor, wat er mogelijk op wijst dat er een inhoudsopgave met verwijzing naar folionummers bestaan heeft of voorzien was. Ook in Brussel, KBR, hs. 12121 komt een foliëring voor, maar deze is niet tot het eind van het handschrift volgehouden. Het gaat in beide gevallen om een cursieve foliëring. Binnen de handschriften die voorzien zijn van een inhoudsopgave, kan een onderscheid gemaakt worden tussen handschriften waarin aan het begin van elk boek een inhoudstafel voorkomt en handschriften waarin de inhoudsopgave in zijn geheel voorafgaand aan de tekst geplaatst is. In het eerste geval (type 1) wordt altijd verwezen naar kapittelnummers; in het tweede geval kan de inhoudsopgave ofwel verwijzen naar een kapittelnummering (type 2) ofwel naar een folionummering of nummering van openingen (type 3). De fragmenten Leiden, UB, hs. Ltk 193, lijken tot dit laatste type te behoren. Type 1: Gent, UB, hs. 942; Bremen, SUB, msh 0002; Wolfenbüttel, HAB, Cod. 127 a Blankenberg en de fragmenten Leiden, UB, hs. 1527 en Berlijn, SBB-PK, Ms. germ. fol. 751. Type 2: Brussel, KBR, hs. II 182; Darmstadt, ULB, HS. 2278; de Delftse druk en vermoedelijk ook de fragmenten Utrecht, UB, hs. Cat. 1333 en Berlijn, SBB-PK, Ms. germ. fol. 757. Type 3: KB kw 76 E 5; Den Haag, KB, hs. kw 73 J 59 en vermoedelijk dus de fragmenten Berlijn, SBB-PK, Ms. germ. fol. 827 en Leiden, UB, hs. Ltk 193. Er zijn twee uitzonderingen. De fragmenten London, BL, hs. Add 34.392 bevatten zowel een foliëring als een kapittelnummering. In KBR 15659–61 komt aan het begin van de tekst wel een kapitellijst voor, maar deze bevat geen kapittelnummers en ook geen folionummers.

130 Kwakkel 2012, 37. Kwakkel rekent tot dit type boek alle boeken met een relatieve bladdimensie van 0,60 of lager (2012, 38). Strikt genomen zouden we dan ook de fragmenten Den Haag, KB, hs. kw 74 B 10, IIa tot dit type boek moeten rekenen. De (gereconstrueerde!) relatieve breedte van deze fragmenten bedraagt 0,57. Naast het feit dat we niet precies weten hoe breed het boek geweest is, wijst alles erop dat hier niet zozeer een bepaald type boek gemaakt werd, maar dat er uiterst zuinig met het perkament werd omgesprongen. De tekst is opgemaakt in twee kolommen van elk maar liefst 48 regels per kolom, er zijn veel afkortingen gebruikt en er is zeer weinig ruimte tussen de kolommen opengelaten. Ook het gereconstrueerde formaat van de fragmenten Berlijn, SBB-PK, Ms. germ. oct. 635 brengt ons tot een relatieve breedte onder de 0,60 (namelijk 0,56). Maar opnieuw betreft het hier een reconstructie en bovendien is het boekje uitzonderlijk klein (160x90 mm). Qua opmaak (1 kolom van 25 regels) sluit het aan bij kleine eenkolomsboekjes met een normale relatieve breedte, zoals Den Haag, KB, hs. kw 73 J 59 (relatieve breedte 0,69). Bij dergelijke kleine boekjes kan ook een economisch gebruik van perkament tot een enigszins afwijkend formaat geleid hebben. Bouwmeester merkt op dat er geen systematisch onderzoek bestaat naar Middelnederlandse handschriften met een relatieve breedte onder de 0,60 (2016, 130, n. 350). Hans Kienhorst wees mij op de fragmenten van een perkamenten handschrift met *Vander feesten een proper dinc* en *De seven bande die Venus den minnere sande* met een relatieve breedte van circa 0,45 (Gent, UB, hs. 1644). Verder zijn er enkele papieren voorbeelden (Brussel, KBR, hs. 15642–51 en Gent, UB, hs. 697), maar deze handschriften vormen geen goed vergelijkingsmateriaal omdat het formaat hier al grotendeels bepaald werd door de afmetingen van het papier en de vorm van rekeningenboeken hier als model gediend kan hebben. Zie, samenvattend, Bouwmeester 2016, 128.

131 Kwakkel 2012, 39–40, hier 40.

132 Robinson 2008, 54.

Afb. 2 Den Haag, KB, KW 76 E 5,
f. 7v.

Uit het onderzoek van Kwakkel blijkt dat elfde- en twaalfde-eeuwse boeken met deze vorm vaak liederen of onderwijsteksten bevatten. Dit betekent dat ze waarschijnlijk gebruikt werden om uit voor te dragen. Er zijn uit deze periode bovendien smalle boeken overgeleverd waarvan bekend is dat ze in het bezit waren van magistraten. Op basis van deze gegevens legt Kwakkel een verband tussen de keuze voor het smalle formaat en het beoogde gebruik van de boeken in een onderwijscontext.¹³³ Het is belangrijk om op te merken dat het hier gaat om boeken uit de elfde en twaalfde eeuw, en dat Kwakkel benadrukt dat onderwijsboeken vanaf circa 1250 gingen voldoen aan de gebruikelijke relatieve bladdimensie van 0,70.¹³⁴ Dat neemt echter niet weg dat de fysieke voordelen van een dergelijk boek niet aan modeverschijnselen gebonden waren. Ik vermoed dus dat het boek waarvan de Leidse fragmenten afkomstig zijn met het oog op de voordracht van de tekst ontworpen is.

Het beeld van een situatie waarin de *Dietsche doctrinale* werd voorgedragen, wordt ook opgeroepen door de illuminatie in KB KW 76 E 5. In de openingsletter van het tweede boek van de tekst is een instructiesituatie afgebeeld. Een man met een banderol in zijn hand spreekt een groep mensen toe (afb. 2). Vermoedelijk moet deze persoon de auteur van de tekst afbeelden, hij draagt namelijk dezelfde kleur kleding als de auteur op de openingpagina van de tekst en ook de banderol komt daar voor. De afbeelding is gemodelleerd naar miniaturen van de profeten en apostelen in hand-

¹³³ Kwakkel 2012, 38–41. Vgl. ook Robinson 2008, 54.

¹³⁴ Kwakkel 2012, 45.

Afb. 3 Museum Meermanno | Huis van het boek, Den Haag, MMW 10 B 23, f. 97r. Moses onderwijst. Miniatuur bij Deuteronomium.

Afb. 4 Museum Meermanno | Huis van het boek, Den Haag, MMW 10 B 23, f. 536r. Paulus preekt. Miniatuur bij de tweede brief aan de christenen in Korinte.

schriften met de *Bible Historiale* (afb. 3 en 4).¹³⁵ Zoals zij instructie gaven aan het volk, zo kon ook de *Dietsche doctrinale* publiekelijk voorgedragen worden – hetzij door de auteur van de tekst zelf, hetzij door een voorlezer die zijn rol innam.

De gebruikscontext

Nu rest de vraag hoe we ons de receptie van de tekst concreet kunnen voorstellen. In welke situaties werd het werk gebruikt? Eenvoudig voorstelbaar is een setting waarin iemand de *Dietsche doctrinale* met aandacht zelfstandig las. Zittend aan een tafel, met schrijfgerei binnen handbereik om interessante spreuken te markeren, of met een boekje op schoot.¹³⁶ Het voorgaande maakt echter duidelijk dat de tekst ook werd

¹³⁵ De miniatuur vertoont grote gelijkenis met afbeeldingen in handschrift Den Haag, Museum Meermanno | Huis van het boek, hs. 10 B 23 (Parijs, 1371-1372) (<http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/10+B+23>, geraadpleegd op 15-11-2017). Zie f. 97r, 193r, 536r.

¹³⁶ In veel handschriften vinden we pensporen. Zie naast het hierboven besproken handschrift van Cornelia bijvoorbeeld de notatekens in KB KW 76 E 5. Zie hierover Vermeeren 1953, 159 en Van Oostrom 2013, 140.

voorgedragen. We kunnen dan denken aan een situatie waarin iemand het werk in familiale kring ten gehore bracht. Ter vergelijking: in de epiloog van de *Lekenspiegel* spoort Boendale de hertog aan zich uit het werk te laten voorlezen ('doet hier af vore u lesen') en het ook aan zijn kinderen te laten voorlezen ('Doedt oec lesen vore uwe kinder, / Alsi soe verre sijn ghedeghen / Datsi lerens moghen pleghen: / Sie selens emmer onthouden iet').¹³⁷ Teksten werden echter ook in een meer publieke omgeving voorgedragen. Zo huurde Everaert Taybaert begin vijftiende eeuw een zaal in het Wolhuis in Gent om er voordrachtsessies te organiseren.¹³⁸ De *Dietsche doctrinale* kan heel goed bij een dergelijke gelegenheid ten gehore gebracht zijn.

Binnen vijftig jaar na het ontstaan hadden niet alleen leken, maar ook geestelijken en religieuzen de *Dietsche doctrinale* in hun bezit. Inhoudelijk was de tekst niet op hun leefwereld afgestemd, en bovendien hadden zij in principe ook het Latijnse werk van Albertanus kunnen gebruiken. Ook dit traktaat kende immers een ruime verspreiding in de Nederlanden.¹³⁹ Maar zoals Warnar heeft laten zien, speelde juist de intellectuele middenklasse rond kapittel, klooster en ambtelijke instellingen een belangrijke rol in de vorming en distributie van Middelnederlandse literatuur. Auteurs als Jan van Boendale en Jan van Ruusbroec behoorden tot deze groep, evenals een geleerd gezelschap van klerken, predikers, leraren, kopiïsten en compilatoren.¹⁴⁰ Zij hadden toegang tot de Latijnse wereld van kerk en onderwijs en beroepsmatig contact met leken. Met hun kennis en vaardigheden konden ze dit lekenpubliek onderwijzen en van teksten voorzien. Gebruikten Cornelius Oel en Michael van der Stoct de *Dietsche doctrinale* ook voor de morele instructie van leken? Willaert concludeert over Van der Stoct dat hij 'een reële belangstelling voor de zielzorg van leken en/of Latijnnonkundige (semi?)religieuzen aan de dag moet hebben gelegd'.¹⁴¹ Cornelius Oel bezat naast de *Dietsche doctrinale* ook de raamvertelling *Van den seven vroeden*, een tekst die rijk is aan exemplen en verwijzingen naar historische personen die tot moralisatie aanleiding konden geven.¹⁴² De gedrukte exemplaren van dit soort teksten blijken in elk geval in de zestiende eeuw geregeld op te duiken in het bezit van clerici.¹⁴³

Ook het volkstalige onderwijs dient zich als gebruikscontext aan, waarbij we dan zowel kunnen denken aan een klasje als aan privéonderwijs in een thuiscontext.¹⁴⁴ In de veertiende eeuw neemt het aantal stadsscholen in rap tempo toe. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bekende Brusselse schoolverordening van hertog Jan III uit 1320, waarin gesteld wordt dat het aantal privéscholen dat door burgers van de stad wordt opgericht zonder toestemming van de scholaster (opzichter over de scholen) snel

137 Overgenomen uit Kinable 1998, 32.

138 Brinkman 1998, 105-106 en Brinkman 2011.

139 Corbellini 2002.

140 Warnar 2002, 35; Warnar 2007, 236-238; Warnar 2016, 106.

141 Willaert 2010, 11. Zie ook Gabriël 2009, 95-96.

142 Oosterman & Koetsier 2006, 129-143.

143 Pleij 1993.

144 Reynaert plaatst in een voetnoot over het aural gebruik van de tekst het woord 'onderwijs' als mogelijke gebruikscontext met een vraagteken tussen haakjes. Reynaert 1994b, 416-417, n. 20.

groeit: *alsoe dat tgetal van hen van dage te dage meerende*.¹⁴⁵ Niet langer werd het onderwijs uitsluitend in het Latijn verzorgd; ook in de volkstaal kon men leren lezen en schrijven.¹⁴⁶ Bovendien behoorde ook religieuze en morele vorming tot het curriculum. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de belofte van voogden in Gent dat zij hun weeskinderen naar school zullen sturen om deugd, eer en lezen en schrijven te leren.¹⁴⁷ Het ligt voor de hand dat deze ontwikkeling gepaard ging met een groeiende behoefte aan volkstalige literatuur om in het onderwijs te gebruiken en om thuis uit te onderwijzen. Van Oostrom schrijft in *Wereld in woorden*: ‘Een deel van de teksten in dit boek zou direct of indirect met deze schoolstichtingen verband kunnen houden.’¹⁴⁸

Hoewel het lastig blijkt om te bewijzen dat een tekst als onderwijstekst gebruikt werd, wijst veel voor de *Dietsche doctrinale* in die richting.¹⁴⁹ Titel en proloog roepen een sterke associatie met het volkstalige onderwijs op, er is een duidelijke leraarsrol, zowel kinderen als (geschoolde) volwassenen worden aangesproken en de tekst leende zich goed om te worden voorgedragen. Het lange smalle boek waarvan fragmenten bewaard worden in Leiden, zou heel goed in het bezit geweest kunnen zijn van een leraar die er zijn leerlingen uit voorlas. Ook de Delftse druk uit 1489 was door zijn overzichtelijke opmaak en het rijm ideaal om in het onderwijs te gebruiken. Deze uitgave vormde wellicht het sluitstuk van een lange traditie. In verzamelhandschriften vinden we de *Dietsche doctrinale* samen met onderwijsteksten. Zo bevat KB KW 76 E 5 het *Pater noster*, het *Ave Maria* en het *Credo* op rijm – teksten die in het elementaire onderwijs een rol speelden – en daarnaast onder meer catechetische rijtjes in proza en de *Heimelicheit der heimelicheden*, waarin Aristoteles de jonge Alexander onderwijst.¹⁵⁰ Ook in KBR 15659–61 en in een convoluutdeel van Wolfenbüttel, HAB, Cod. 127 a Blankenberg zijn catechetische lijstjes opgenomen. De sproke *Van hoverden* staat in het Comburgse handschrift samen met de schooltekst *Van zeden*, een Middelnederlandse vertaling van de Latijnse spreukenverzameling die als aanvulling op de *Disticha catonis* geschre-

145 De hertog beslist in een geschil tussen enerzijds de kerk en de scholaster en anderzijds de poorters van Brussel. Zie voor een uitgave van de tekst Müller 1885, 5–6. Citaat naar p. 5, r. 13. Een bespreking vindt men bij Van Buuren 1995, 222–225.

146 Informatie over het schoolcurriculum (veelal uit latere bronnen) bij Post 1954, 83–84 en Dewitte 1972, 156–161. Vergelijk ook Orme 1999, 455–456 en Orme 2006, 101–103. Vaak wordt bepaald dat de lagere scholen geen of slechts de beginselen van het Latijn mogen behandelen. In de hiervoor genoemde Brusselse verordening wordt besloten dat er tien *nederscolen* opgericht worden om jongens en meisjes afzonderlijk te onderwijzen in ‘haer clein dinc totten Donaet toe ende niet voorder’ (Müller 1885, 6, r. 7–11, 34).

147 ‘ter scolen doen gaen, duecht ende eere te doen leerene, lesen ende scriven’ (30 oktober 1490). Zie Danneel 1995, 30–32. In de Brusselse schoolverordening staat dat jongens op de hoge school onderwezen worden in ‘gramariën, musyken ende in goeden seden’ (Müller 1885, 6, r. 12–13). Zie ook r. 16–17.

148 Van Oostrom 2013, 30.

149 Teksten waarvan verondersteld wordt dat ze binnen het onderwijs gebruikt werden, zijn onder andere: de *Dietsche catoen* en de *Boeken van zeden* (Meder 1992, 321–324; Van Buuren 1994, 84; Meder 1994, 88–89), de *Lekenspiegel* (Warnar 2005, 119–120) en de *Spiegel van sonden* (Warnar 2008, 163). Kienhorst heeft geopperd dat bepaalde kleine boekjes uit zijn corpus in het bijzonder voor het gebruik binnen het onderwijs bestemd zouden kunnen zijn (2005, dl. I, 143–144, 155–156).

150 Het betreft excerpten uit de *Lekenspiegel*, namelijk: boek II, cap. 41: 12–22, 42: 6–10 en 43: 1–32). De twee gebeden zijn gekopieerd zonder de toelichting die er in de *Lekenspiegel* op volgt. Een deel van de uitleg over het *Credo* is wel opgenomen. Over het gebruik van gebeden in het elementaire onderwijs zie Willemsen 2008, 54–55 en vergelijk *Des continx summe*: ‘Een kint, datmen eerst ter scolen set, dat behingsel sijne leringhe is: pater noster’. Zie Tinbergen 1907, 363 en 194–195 voor een vergelijking met het Latijn.

Afb. 5 München, Bayerische Staatsbibliothek, 2o Inc.s.a. 376g, f. 2v.

ven werd.¹⁵¹ Hierop volgen korte exempelen, allegorieën en leerstukjes over land- en stadsbestuur, goede omgangsvormen en christelijke ethiek, waaronder bijvoorbeeld *Dit es doctrinael savage* (V.11) en *Van eenen rudder die zinen zone leerde* (V.12).¹⁵² Op gebruik van de *Dietsche doctrinale* in een onderwijscontext wijst tot slot ook de receptie van de (sterk bewerkte) Hoogduitse prozavertaling van Erhart Gross. Een van de drukken van deze tekst (ca. 1478–1479) opent met een houtsnede van een klasje (afb. 5).¹⁵³

Summary

In 1345, an Antwerp poet finished the *Dietsche doctrinale*, a rhymed Middle Dutch translation of Albertanus of Brescia's *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum*

¹⁵¹ Meder 1994.

¹⁵² Veel van deze teksten zijn met een onderwijscontext of de opvoeding van kinderen te verbinden. Zie Hogenelst 1994, 272.

¹⁵³ Twee exemplaren zijn gedigitaliseerd: Freiburg im Breisgau, Universitätsbibliothek, Ink. 4° N 9255 (<http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/gross1477>, geraadpleegd op 15-11-2017) en München, Bayerische Staatsbibliothek, 2° Inc.s.a. 376⁸ (<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00027712/images/>, geraadpleegd op 15-11-2017).

et de forma vitae (1238). Like the Latin original, the *Dietsche doctrinale* was a great success. Ten complete manuscripts of the work have been preserved, as well as fragments of twenty more manuscripts, a printed edition from 1489, and three German translations. Until now, scholars have studied the *Dietsche doctrinale* from the author's perspective, focussing on authorship, meaning, and the intended use and reception. This paper combines an analysis of the author's text with a study of the actual manuscripts in which the text is found, with the aim of acquiring a better understanding of the reception of this popular text. Also included are the printed edition from 1489 and booklists.

The title *Dietsche doctrinale* and the notion of *leringhe* form the starting point of my discussion. *Leringhe* refers to the world of education and learning, but in the *Dietsche doctrinale* it is also linked to the attainment of practical skills (*artes mechenicae*). The author presents himself as a teacher, and addresses children, adults, and educated men who can teach others. Ownership marks and booklists show that the *Dietsche doctrinale* was not only read by lay people from the urban administrative upper class, but also by clerics and religious men and women. The text was intended for both individual reading and aural reception. Apparently, some manuscripts were designed for public reading or educational use. The *Dietsche doctrinale* might not only have been used for private study or home teaching, but also by clerics for the moral instruction of the laity and in the context of vernacular education.

Adres van de auteur:
r.gabriel@let.ru.nl

Literatuur

- Bange, Petty, *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2007.
- Biemans, Jos A.A.M., *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven: Peeters, 1997.
- Bisschop, Willem & Eelco Verwijs, *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1870.
- Blok, Marjo, *Beschrijving van een van de handschriften van 'Die Dietsche Doctrinale'*. 's-Gravenhage KB – hs. 73J59. *Scriptie voor Westerse Paleografie en Handschriftenkunde*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden; Leiden, 1988.
- Blommaert, Philippe (ed.), *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen II*. Gent: L. Hebbleynck, 1841.
- Bouwmeester, Gerard, *Receptiegolven. De primaire, secundaire en tertiäre receptie van Augustijnkens werk (1358-2015)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Utrecht; Utrecht, 2016.
- Bozzolo Carla, & Ezio Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge: trois essais de codicologie quantitative*. Parijs: Éditions du CNRS, 1983.
- Brandhorst, Johannes P.J., & Klazina H. Broekhuijsen-Kruijer, *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek: een overzicht voorzien van een iconografische index*. 's Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1985.

- Brugmans, H. (e.a.), *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae*. Hagae Comitum, 1922.
- Brinkman, Herman, 'De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende-eeuw)', in: Herman Pleij e.a. (red.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 101-120, 362-368.
- Brinkman, Herman & Janny Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Hilversum: UitgeverijVerloren, 1997.
- Brinkman, Herman, 'Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400', in: *Queeste 5* (1998), 98-113.
- Brinkman, Herman, 'De Gentse dichter Everaert Taybaert en het stadsdichterschap in de Late Middeleeuwen', in: *Spiegel der Letteren 53* (2011), 419-442.
- Blokker, Bas, 'Wie zat er achter de literaire nachtwacht?', in: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2017. <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/10/04/wie-zat-er-achter-de-literaire-nachtwacht-13337333-a1575994>.
- Burgers, Jan W.J., *De Rijkskroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*. Hilversum: Verloren, 1999.
- Chinca, Mark & Christopher Young, 'Orality and Literacy in the Middle Ages: A Conjunction and its Consequences', in: Mark Chinca & Christopher Young (red.), *Orality and literacy in the middle ages. Essays on a conjunction and its consequences in honour of D.H. Green*. Turnhout: Brepols, 2005, 1-15.
- Coleman, Joyce, *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Coxon, Sebastian, *The Presentation of Authorship in Medieval German Narrative Literature. 1220-1290*. Oxford: Clarendon Press, 2001.
- Corbellini, Sabrina, 'Albertanus van Brescia in de Nederlanden', in: Wim van Anrooij e.a. (red.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 95-108, 170-171.
- Cuijpers, Peter M.H., *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten*. Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1998. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XXXV).
- Daniels, L.M.Fr., *De spiegel der menschelijker behoudnisse. De Middelnederlandse vertaling van het Speculum Humanae Salvationis. Naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en toegelicht*. Tiel, 1949. http://www.dbnl.org/tekst/_spio03ldan01_01/.
- Danneel, Marianne, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1995.
- Den Boeft, Jan & Ineke Sluiter, *Aurelius Augustinus: Wat betekent de bijbel?* Amsterdam: Uitgeverij Ambo, 1999. http://www.augustinus.nl/uploads/Gelinktebestanden/Augustinus_Watbetekentde-Bijbel.pdf.
- De Kerf, Raoul, *De juiste prijs in de laatmiddeleeuwse stad. Een onderzoek naar middeleeuwse economische ethiek op de ambachtelijke markt en in moralistische lekenliteratuur*. Amsterdam: Aksant, 2010 (Studies Stads geschiedenis).
- De Man, J.P., 'Regeeringslijsten der stad Tiel', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 2* (1948), 151-187; 3 (1949), 73-92.
- De Munck, Bert & Hilde De Ridder-Symoens, 'Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé & Marc Boone (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100-1600)*. Gent: Academia Press, 2016, 287-328.
- Derolez, Albert, & Benjamin Victor, *Corpus catalogorum belgii. The medieval booklists of the southern Low Countries III*. Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1999.
- De Pauw, Napoleon, 'Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen', in: *Nederlandsch museum* (1879) 2, 129-176.
- De Saint Genois, Jules, *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen. Eerste Reeks. Parochiekerken. Gent I*. Gent: Boek- en Steendrukkery van L Hebbelynck, 1865.

- Desplenter, Youri, 'Huis-tuin-en-keukenmoraal? Jan van Leeuwen en de tien geboden', in: *Spiegel der letteren* 52 (2010), 1-29.
- Despodt, Veronique, *Dat du best, was ic ende wat ic bem, dat sal tu werden... Gentse grafmonumenten en graf-schriften tot het einde van de Calvinistische Republiek (1584) I-III*. Afstudeerwerk tot het behalen van de academische graat van licentiaat in de geschiedenis Universiteit Gent; Gent, 2001. http://www.thesis.net/gent_grafmonumenten/gent_grafmonumenten.htm.
- D[e] V[reese], W., 'Boendale's sterfjaar', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* 13 (1894), 157-158.
- Dewitte, A., 'Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de Middeleeuwen', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge* 59 (1972), 145-217.
- Divizia, Paolo 'Additions and corrections to the census of Albertano da Brescia's manuscripts', in: *Studi Medievali* 55 (2014), 801-818.
- Ermens, Daniël, *Functie en gebruiker. Een studie over het construeren van gebruiksprofielen van meerteksthand-schriften met Middelnederlandse teksten*. Onuitgegeven Proefschrift Universiteit Utrecht; Utrecht, 2015.
- Faems, An, *Hier namaels seldijt bat verstaen. Vertellerscommentaar in de Middelnederlandse ridderepiek*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2006.
- Friederichs, Heinz F., *Die Reichsfreiherrn von Ritter zu Groenesteyn und ihre Vorfahren. II Das Utrechter Geschlecht de Ridder 1220-1650-1730*. Neustadt a. d. Aisch: Verlag Degener & Co., 1970.
- Gabriël, Renée, 'Boekenlijsten en *Material Philology*: Methodologische overwegingen bij de boekenlijst van Michael van der Stoct (ca. 1394)', in: *Queeste* 16 (2009), 83-111.
- Gabriël, Renée, 'Lekenethiek in Duitse vertaling. Naar aanleiding van Heike Riedel-Bierschwale, Das »Laiendoctrinal« des Erhart Grob. Edition und Untersuchung [...]', in: *Queeste* 18 (2011), 207-212.
- Gabriël, Renée, 'Beatrijs', in: Nina Geerdink, Jos Joosten & Johan Oosterman (red.), *De leeslijst. 222 werken uit de Nederlandstalige literatuur*. Nijmegen: Vantilt, 2015, 34-35.
- Geirnaert, Dirk, & Joris Reynaert, 'Geestelijke spijs met zalige vermaning. Verspreiding, overlevering en receptie van Jan van Leeuwen', in: Th. Mertens e.a. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 190-209, 426-434.
- Gerritsen, Wim P., 'De dichter en de leugenaars. De oudste poetica in het Nederlands', in: *De nieuwe taalgids* 85 (1992), 2-13.
- Graham, Angus, 'Albertanus of Brescia: A supplementary census of Latin manuscripts', in: *Studi Medievali* 41 (2000a), 429-445.
- Graham, Angus, 'Albertanus of Brescia: A preliminary census of vernacular manuscripts', in: *Studi Medievali* 41 (2000b), 891-924.
- Green, D.H., *Medieval Listening and Reading. The Primary Reception of German Literature 800-1300*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Green, D.H., *Women Readers in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Heeroma, K., 'Nieuwe Middelnederlandse fragmenten. 2. Dat Boec Exemplar', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 76 (1958-1959), 178-198.
- Hegman, W.E., 'De Gentse handschriften van de *Dietsche doctrinale*', in: *Spiegel der letteren* 24 (1982), 1-39.
- Hiltz, Sharon Lynne, *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae. An Edition*. Ongepubliceerd proefschrift University of Pennsylvania, 1980 (opgenomen in de University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan).
- Hofman, Rijcklof, 'Johan Cele (1343-1417), en de bloei van de Latijnse school te Zwolle', in: Els Rose & Mariken Teeuwen (red.), *Middeleeuwse magister*. Hilversum: Verloren, 2009.
- Hogenelst, Dini, 'Zoekplaatje: 'Comburg' versus 'Hulthem'', in: J. Reynaert e.a. (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 259-273, 429-433.
- Hogenelst, Dini, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse spreekwoorden I-II*. Amsterdam: Prometheus, 1997.
- Huizenga, Erwin, Orlanda Lie & Lenny Veltman (red.), 'Inleiding: Een wereld van kennis', in: idem, *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum: Verloren, 2002, 11-36.

- Hunt, Tony, 'Some Aspects of Orality in the Anglo-Norman *St Modwenna*', in: Mark Chinca & Christopher Young (red.), *Orality and literacy in the middle ages. Essays on a conjunction and its consequences in honour of D.H. Green*. Turnhout: Brepols, 2005, 103-117.
- Ingold, Felix Philipp, *Der Author im Text*. Bern: Benteli, 1989.
- Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), *Cd-rom Middelnederlands*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1998.
- Jacobs, J.A., *Jan de Wéert. Nieuwe doctrinael of spiegel van sonden*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1915. http://www.dbnl.org/tekst/weer007jaja01_01/downloads.php.
- Jonckbloet, W.J.A., *Die Dietsche doctrinale, leerdicht van den jare 1345, toegekend aan Jan Deckers, Clerk der stad Antwerpen*. Rotterdam: W. Messchert, 1842.
- Kestemont, Mike, *Het gewicht van de auteur. Stylo-metrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2013 (Studies op het gebied van de oudere Nederlandse Letterkunde 5).
- Kienhorst, Hans, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament I-II*. Leuven: Peeters, 2005.
- Kienhorst, Hans & Mikel M. Kors, 'Een studiereis naar Groenendaal. De Nacomelinc en de totstandkoming van Ruusbroec-handschrift D', in: *Ons geestelijk erf* 72 (1998), 221-245.
- Kinable, Dirk, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenning van Jans Teesteye en de Lekenspiegel*. Leiden: Dimensie, 1998.
- Klein, Jan Willem, '(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), 1-30.
- Küenzlen, Franziska, 'Lehrdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. Die Bearbeitung von Jacobus' de Cessolis Schachtraktat durch Konrad von Ammenhausen', in: Henrike Lähnemann & Sandra Linden (red.), *Dichtung und Didaxe. Lehrhaftes Sprechen in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009, 265-283.
- Kuiper, W. (ed.), 'Dietsche doctrinale', in: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (red.), *Cd-rom Middelnederlands*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1998.
- Kwakkel, Erik, *Die dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters, 2002.
- Kwakkel, Erik, "'Dit boek heeft niet de vereiste breedte." Afwijkende bladdimensies in de elfde en twaalfde eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 19 (2012), 33-49.
- Lievens, Robrecht, 'Het Duits sukses van de Dietsche Doctrinale', in: *Leuense bijdragen* 49 (1960), 130-148.
- Mantingh, Erwin, *Een monnik met een rol. Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlezing*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegasberch (ca. 1400)*. Amsterdam: Prometheus, 1991.
- Meder, T., 'Hoofsheid in de Boekjes van Zeden', in: *Spektator* 21 (1992), 308-326.
- Meder, Theo, 'Gepast gedrag. Ethiek en ethische motieven in de "Boeken van Zeden"', in: J. Reynaert e.a. (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 86-100, 380-384.
- Mertens, Thom, 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese', in: Thom Mertens, Patricia Stoop & Christoph Burger (red.), *De Middelnederlandse preek*. Hilversum: Verloren, 2009, 9-66.
- Mone, Franz Joseph, *Übersicht der Niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*. Tübingen: Ludwig Friedrich Fues, 1838.
- Mulder-Bakker, Anneke B., 'Vrouw en vriend. Twee familieboeken in het spoor van de Antwerpse School', in: Wim van Anrooij e.a. (red.), *Al t' Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 109-126, 172-177.
- Müller, Johannes, *Vor- und frühreformatorische Schulordnungen und Schulverträge in deutscher und nieder-*

- ländischer Sprache I*. Zschopau: Raschke 1885-1886. (Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften des 16. Und 17. Jahrhunderts 12)
- Naber, Antoinette, 'Bourgondische edelen en hun opvoeding', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop, *Scholing in de middeleeuwen*. Hilversum:Verloren, 1995, 239-253.
- Oosterman, Johan & Sasja Koetsier, *De zeven wijze mannen van Rome*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2006.
- Orme, Nicholas, 'Schools and school-books', in: Lotte Hellinga & J.B. Trapp, *The Cambridge History of the Book in Britain III, 1400-1557*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 449-469.
- Orme, Nicholas, *Medieval Schools. From Roman Britain to Renaissance England*. New Haven/Londen: Yale University Press, 2006.
- Palmer, Nigel F., 'Manuscripts for Reading: The Material Evidence for the Use of Manuscripts Containing Middle High German Narrative Verse', in: Mark Chinca & Christopher Young (red.), *Orality and literacy in the middle ages. Essays on a conjunction and its consequences in honour of D.H. Green*. Turnhout: Brepols, 2005, 67-102.
- Palmer, Nigel F., "'Turning many to righteousness." Religious didacticism in the ›Speculum humanae salvationis‹ and the similitude of the oak tree', in: Henrike Lähnemann & Sandra Linden (red.), *Dichtung und Didaxe. Lehrhaftes Sprechen in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009, 345-366.
- Pansters, Krijn, *De kardinale deugden in de Lage Landen. 1200-1500*. Hilversum:Verloren, 2007.
- Piters, Mirjam, 'De inhoudsopgaven in Boendales "Der Leken Spiegel"', in: Wim van Anrooij e.a. (red.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 45-64.
- Pleij, Herman, '1488: De boekeninventaris van wijlen Johannes Suweels, kanunnik te Anderlecht, wordt opgesteld', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, 116-121.
- Pleij, Herman, 'Over betekenis en belang van de leesinstructie in de gedrukte proza-Reynaert van 1479', in: Herman Pleij & Joris Reynaert e.a. (red.), *Gescreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 2004, 207-232.
- Plomp, N., 'Een boer is geen edelman. Zestiende-eeuwse conflicten over riddermatigheid in de Neder-Betuwe', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 47 (1993), 87-131.
- Post, R.R., *Scholen en onderrwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1954.
- Powell, James M., *Albertanus of Brescia. The Pursuit of Happiness in the Early Thirteenth Century*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Prims, F., 'De Middeleeuwsche Kronijken van Antwerpen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1936), 395-410.
- Reinders, Sophie, *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen – 1575-1640*. Nijmegen: Van-tilt 2017.
- Resoort, Rob, 'Het raadsel van de rijmdrukken', in: *Nederlandse Letterkunde* 3 (1998), 327-344.
- Resoort, Rob, 'Naar aanleiding van: Wim van Anrooij e.a. (red.), Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd. [...]', in: *Queeste* 10 (2003), 182-184.
- Reynaert, Joris, 'Geadresseerde en geïntendeerd publiek in de *Dietsche doctrinale*', in: C. De Backer, *Cultuurhistorische Caleidoscoop*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1992, 461-476.
- Reynaert, Joris, 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding', in: Joris Reynaert e.a. (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994a, 9-36, 353-362.
- Reynaert, Joris, 'Ethiek en 'filosofie' voor leken: de «Dietsche doctrinale»', in: Joris Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994b, 199-214, 415-419.

- Reynaert, Joris, 'Profaan-ethische literatuur in het Middelnederlands: enkele grote lijnen', in: Frits P. Van Oostrom & Wim Van Anrooij (red.), *Grote lijnen. Synthese over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1995, 99-116.
- Reynaert, Joris, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent. II/1 De handschriften verworven na 1852*. Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1996.
- Reynaert, Joris, 'Auteursstypes', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medio-nederlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum:Verloren, 2000, 115-127.
- Reynaert, Joris, 'Boendale of "Antwerpse School"? Over het auteurschap van "Melibeus" en "Diet-sche doctrinale"', in: Wim van Anrooij e.a. (red.), *Al t' Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 127-157.
- Reynaert, Joris, "'Ene suptile clergie, daer groet soetheit in leit." Filosofie en Middelnederlandse literatuur omstreeks het begin van de veertiende eeuw', in: *Queeste* 10 (2003), 1-14.
- Reynaert, Joris, 'Visies op de schrijfkunst in de late middeleeuwen. "laus scripturae" bij Jan van Boendale, Jean Gerson, Hermann Strepel', in: *Spiegel der letteren* 51 (2011), 123-152.
- Reynaert, Joris, 'Wat is conste? Het begrip "kunst" en de artistieke context van het Gruuthusehandschrift', in: Jos Koldeweij, Inge Geysen, Eva Tahon (red.), *Liefde en devotie. Het Gruuthusehandschrift: kunst en cultuur omstreeks 1400*. [Antwerpen]: Ludion, 2013, 214-257.
- Riedel-Bierschwale, Heike, *Das 'Laiendoctrinal' des Erhart Groß. Edition und Untersuchung*. Münster etc.: Wasmann Verlag, 2009 (Studien und Texte zum Mittelalter und frühen Neuzeit, Band 15).
- Robinson, Pamela, 'The format of books: books, booklets and rolls', in: N.J. Morgan, R.M. Thomson (red.), *The Cambridge history of the book in Britain II, 1100-1400*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 41-54.
- Schenkel, Janny, 'Tekstcollecties: willekeurig of weloverwogen? Een verkenning naar aanleiding van de 'Comburg-collectie"', in: *Queeste* 5 (1998), 114-159.
- Schubert, M., 'Versuch einer Typologie von Schreibereingriffen', in: M. Schubert (red.), *Der Schreiber im Mittelalter*. Themanummer van *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7 (2002) 2, 125-144.
- Snellaert, F.A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Naar het Oxfordse handschrift uitgegeven*. Brussel, 1869. http://www.dbnl.org/tekst/snel-003nede01_01/index.php.
- Sonnemans, Gerard, *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen; Nijmegen, 1995.
- Staub, Kurt Hans & Thomas Sängler, *Deutsche und niederländische Handschriften mit Ausnahme der Gebetbuchhandschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991.
- Stork, Hans-Walter & B. Wachinger, 'Speculum humanae salvationis', in: *Verfasserlexicon*, Band 9. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1995, kol. 52-65.
- Tigelaar, Jaap, '[Recensie van] Al t' Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd [...]', in: *Nederlandse letterkunde* 8 (2003), 79-81.
- Tinbergen, D.C. (ed.), *Des coninx summe*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1907. http://www.dbnl.org/tekst/_conoo1conio1_01/.
- Van Anrooij, Wim, 'Recht en rechtvaardigheid binnen de Antwerpse School', in: Joris Reynaert e.a. (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 149-163 en 399-405.
- Van Anrooij, Wim, *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur*. Inaugurale rede Universiteit Leiden; Leiden, 2006.
- Van Beek, Lydeke, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Hilversum:Verloren, 2009.
- Van Buuren, A.M.J., "'Der clerken boec moeten si lesen." De «Disticha Catonis» en het «Boec van Catone»', in: Joris Reynaert e.a. (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 70-85, 373-380.

- Van Buuren, A.M.J., “‘Want ander konsten sijn my te hoghe”. De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen’, in: R.E.V. Stuip & C.Vellekoop, *Scholing in de middeleeuwen*. Hilversum:Verloren, 1995, 221-238.
- Van Buuren, A.M.J., *Den duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch*. Hilversum:Verloren, 1998.
- Van den Gheyn, J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique III*. Brussel: Lambertin, 1903.
- Van der Vlist, Ed, ‘Nieuwe fragmenten van “Die Dietsche Doctrinale”’, in: *Millennium* (1995), 133-148.
- Van Elslande, Rudy, ‘Nabur Martins, de belangrijkste Gentse schilder uit het midden der 15de eeuw’, in: *Ghendtsche tydinghen* 25 (1996) 1, 190-202.
- Van Heule, Andreas, *Memorieboek der stad Ghent van 't jaar 1301 tot 1793 I-IV*. Gent: C. Annoot-Braeckman, 1852-1861.
- Van Leeuwen, Jacoba, ‘Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)’, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 6 (2003), 112-160.
- Van Oostrom, Frits, ‘Lezen, leren en luisteren in klooster, stad en hof. Kinderboeken in de middeleeuwen?’, in: Harry Bekkering e.a. (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, 1989, 15-40.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Veldhuizen, Martine, *De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het Middelnederlands (1300-1500)*. Hilversum:Verloren, 2014.
- Vermeeren, Petrus Josephus Henricus, *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese*. Utrecht: N.V. Uitgeverij de Lanteern, 1953.
- Verwijs, Eelco, & J.Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek X*. Tekstcritiek van J.Verdam en Boustoffen (eerste gedeelte A-F) door Willem de Vreese. ’s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1927-1941.
- Warnar, Geert, ‘Dubbelster of tegenpolen? Boendale en Ruusbroec in de Middelnederlandse letterkunde van de veertiende eeuw’, in: Wim van Anrooij e.a., *Al t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus, 2002, 31-44, 161-163.
- Warnar, Geert, ‘“Studeren in duytschen boeken van geestelicheden.” Het Middelnederlands als literatuurtaal in de veertiende eeuw’, in: *Queeste* 11 (2004), 110-126.
- Warnar, Geert, ‘Ruusbroec op bed. Over leefregels en leermeesters in Middelnederlandse teksten’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121 (2005), 117-130.
- Warnar, Geert, ‘Men of letters. Medieval Dutch Literature and Learning’, in: M. J. F. M. Hoenen, L. Cesalli & N. Germann (red.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*. Turnhout: Brepols, 2007, 221-246.
- Warnar, Geert, ‘“Leringhen inden boeken”. De tekst en de drager in de Nederlandse literatuur van de veertiende eeuw’, in: *Spiegel der Letteren* 50 (2008), 155-171.
- Warnar, Geert, ‘The books of Pieter Pouwelsz. Literature, Law and Late Medieval Textual Culture in the Low Countries’, in: *Queeste* 23 (2016), 104-122.
- Willaert, Frank, *De ruimte van het boek. Literaire regio’s in de lage landen tijdens de middeleeuwen*. Leiden: Stichting Neerlandistiek, 2010.
- Willemsen, Annemarieke, *Back to the Schoolyard. The Daily Practice of Medieval and Renaissance Education*. Turnhout: Brepols, 2008.

Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Queeste is een internationaal en meertalig tijdschrift op het gebied van de middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden (tot 1600). Het wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn. Ook teksten die niet tot de literaire canon worden gerekend, kunnen in het tijdschrift aan bod komen. De beoordeling van de inzendingen gebeurt via *double-blind peer review*.

Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Queeste is an international, multi-lingual, peer-reviewed journal in the area of medieval literature in the Low Countries (to 1600). The journal reflects the multi-lingual nature of this region by providing a forum for research results on literature in Dutch as well as in a variety of other languages, such as French, German, English and Latin. The journal's definition of 'literature' is inclusive rather than exclusive and studies on non-canonical texts are welcome.

Queeste. Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Queeste est une revue internationale multilingue consacrée à l'étude de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas (jusqu'en 1600). Pour refléter la situation multilingue de ces régions, *Queeste* accueille aussi bien les contributions qui étudient la littérature en langue néerlandaise que les études de la littérature française, allemande, anglaise ou latine. La revue réserve également une place à l'étude de textes qui n'appartiennent pas au canon de la littérature médiévale. Tout article est soumis à l'avis de lecteurs (*double-blind peer review*).

Queeste. Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Queeste ist eine internationale und mehrsprachige Zeitschrift für den Bereich der niederländischen Literatur des Mittelalters (bis etwa 1600). Sie möchte der Mehrsprachigkeit dieses Gebietes gerecht werden, indem nicht nur die Erforschung niederländischsprachiger Werke berücksichtigt werden soll, sondern auch Studien zur französischen, deutschen, englischen oder lateinischen Literatur Platz geboten wird. Auch Texte, die nicht zum literarischen Kanon gezählt werden, können in der Zeitschrift beleuchtet werden. Die Beurteilung der eingesandten Beiträge geschieht durch einen *double-blind peer review*.

www.queeste.verloren.nl

Inhoud/Contents

JOOST ROBBE	Meer dan louter toeval? <i>Enkele opvallende overeenstemmingen tussen Dirck van Delfts Tafel vanden kersten ghelove, het Speculum artis bene moriendi en de Bilder-ars</i>	101
RENÉE GABRIËL	'Doctrina dats leringhe' <i>Publiek en gebruik van de Dietsche doctrinale</i>	117
Naar aanleiding van .../Apropos of ...		
LISA DEMETS	'Dattet gheen vrouwe werc en es' <i>Christine de Pizan in Bruges. Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen</i> S.S.H. LIE, M. MEUWESE, M. AUSSEMS AND H. JOLDERSMA	157
JELMAR HUGEN	Een weerwoord voor Walewein <i>Miraudijs, Walewein & 'ic'. Twee opstellen over Die Riddere metter mouwen</i> S. SMITH	159
TJAMKE SNIJDERS	Post-factual politics in de elfde eeuw <i>England in Europe: English Royal Women and Literary Patronage, c. 1000-c. 1150</i> ELIZABETH M. TYLER	163